

Okul Öncesi ve İlkokul Öğrencilerindeki Allah Tahayyülünün İncelenmesi

Muhammet Ü. Öztabak¹ Suat Altıntaş²

Öz

Bu araştırmada, okul öncesi çocukları (5-6 yaş) ile okul dönemi çocuklarının (7-8 yaş) Allah tahayyülleri hakkındaki bilgi edinmek amaçlanmıştır. Araştırmada, nitel araştırma yöntemlerinden olgubilim deseni kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubu, 50'si 5-6 yaş okul öncesi öğrencisi, 50'si 7-8 yaş okul dönemi öğrencisi olmak üzere toplam 100 öğrenciden oluşmaktadır. Öğrencilerle birebir görüşme yapılarak veri toplanmıştır. Veriler içerik analizi yöntemiyle analiz edilmiştir. Elde edilen verilere göre çocukların büyük çoğunluğu (% 87) Allah'ı tanıdığını ifade ederken, yine çocukların büyük çoğunluğunun Allah'ı anne ve babalarından öğrendikleri sonucuna ulaşılmıştır. 5-8 yaş çocuklarının Allah'ın nasıl olduğuna ilişkin algılarına genel olarak bakıldığında, 5 yaş çocuklarında Allah insana benzetilmektedir yani Allah tahayyülü antropomorfisttir. 6 yaşta ise Allah'ın daha çok büyüklüğü ve iyiliği üzerinde durulduğu gözlenmektedir. 7 yaş çocuklarında ise Allah büyüklük özelliği ve gökyüzü ile eşleştirilmiştir. Bunun sebebi gökyüzünün sonsuza açılması, uçsuz bucaksızlığı ve Tanrı'nın yüceliğine işaret ettiği için metaforik olarak çocuklarda sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. 8 yaşta ise insana benzetme tekrar ön plana çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Allah tahayyülü, Allah tasavvuru, din eğitimi, okul öncesi, çocuk.

- 1 Yetkilendirilmiş yazar: Muhammet Ü. Öztabak, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Anabilim Dalı, İstanbul/Türkiye, E-posta: muoztabak@fsm.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-4923-2163
2. Milli Eğitim Bakanlığı Eğitim Yöneticisi, İstanbul/Türkiye, E-posta: altintassuat88@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9303-4650

Investigation of the Imagination of Allah in Preschool and Primary School Students

Muhammet Ü. Öztapak Suat Altıntaş

Abstract

This research aims to learn about preschool children (5-6 years) and school children (7-8 years) about the imaginations of Allah. The phenomenological research design was used as a part of qualitative research method. The study group consists of 100 students, 50 of whom are 5-6 years old preschool students and 50 of them 7-8 years old school period students. The data was collected through one-on-one interviews with students. The data was analyzed by content analysis method. According to the data obtained, while the vast majority of children (87%) stated that they knew God, it was concluded that the vast majority of children learned Allah from their parents. When we look at the perceptions of children about how God is, Allah is compared to human in 5 years old children, in short the imagination of children about Allah is anthropomorphist. At the age of 6, it is observed that the greatness and well-being of God is emphasized. In the children of 7 years old, Allah is matched with the greatness and sky. The reason for this is that the opening of the sky to infinity indicates God's glory, so it can be used metaphorically in children. At the age of 8, the analogy to the human comes to the fore again.

Keywords

God imagination, religious education, preschool, student, child.

بحث عن تصور أطفال مرحلة الرياض و الابتدائية لله

محمد عبيدالله ازطباك سعاد آلتونتاش

الخلاصة

يهدف هذا البحث إلى معرفة تصور الأطفال في مرحلة ما قبل المدرسة (5-6 سنوات) و مرحلة الابتدائية (7-8 سنوات) لله. تم استخدام تصميم البحث الظاهري كجزء من أسلوب البحث النوعي. تتكون مجموعة الدراسة من 100 طالب، 50 منهم طلاب مرحلة ما قبل الابتدائية من 5 إلى 6 سنوات، و 50 منهم أطفال مرحلة الابتدائية عمر 7 سنوات. تم جمع البيانات من خلال مقابلات فردية مع الطلاب. تم تحليل البيانات بطريقة تحليل المحتوى. وفقا للبيانات التي تم الحصول عليها، بينما أفادت الغالبية العظمى من الأطفال (87%) أنهم يعرفون عن الله، فقد استنتج أن الغالبية العظمى من الأطفال تعلموا عن الله من والديهم. عندما ننظر إلى تصورات الأطفال عن كيفية الله، يقارن الله بالإنسان عند أطفال 5 سنوات، باختصار، تصور الأطفال عن الله تجسيمي. في سن السادسة، لوحظ أن عظمة الله تم التأكيد عليها. و في سن السابعة يطابق الله مع العظمة و السماء. السبب في ذلك هو أن تفتح السماء اللانهائي يشير إلى مجد الله، لذلك يستخدمه الأطفال مجازا. في سن الثامنة، التشبيه بالإنسان يظهر في المقدمة مرة أخرى.

الكلمات المفتاحية

تصور الله، تربية دينية، حضانة، طالب، طفل.

Giriş

İnsanların inanma ihtiyacı yaradılıştan (fitrat) gelmektedir. İlk insandan günümüze kadar hiçbir çağda dinsiz bir toplum yaşamamıştır (Öcal, 2004). İnsanlar, doğuştan Allah'a inanmaya yetenekli ve dini inancı kabullenmeye elverişli yaratılıştadır (Ay, 1993). Hz. Peygamber'in (s.a.v.) «Her doğan fitrat üzere doğar, sonra ebeveyni onu Yahudi, Hıristiyan, Mecusi yapar» (Buhari, 1981) hadisinde fitratın hem doğuştan geldiği hem de evrensel nitelikte olduğundan bahsedilmektedir. Fitrat ile kastedilenin anlamı konusunda farklı açıklamalar bulunsa da bu kavram, her insanın metafizik kurguya yönelttiği bir inancının bulunduğu işaret etmektedir.

Tanrı tasavvuru insanların spiritüel (manevi) yaşantısında yer alan yapılar arasında oldukça önemli bir konuma sahiptir. Çünkü Tanrı'ya ilişkin düşünceler, inanç dünyasının odak noktasıdır ve dolayısıyla bireylerin değerlerini ve düşünsel dünyalarını şekillendiren kurucu etmenddir (Evkuran, 2007). Bireyin sahip olduğu Tanrı tasavvuru, onun diğer bütün dini tasavvurlarını ve varlıklar arasındaki ilişki biçimlerini şekillendirdiği için de ayrıca önemlidir (Bedir, 2017). Tanrı tasavvuru bireyin hayatında dikkate değer bir etkiye sahip olduğundan pek çok araştırmanın konusu haline gelişmiştir. İnanan insanların dünyasındaki etki alanının büyüklüğü elinizdeki çalışmanın oluşturulmasında da başat sebebi oluşturmaktadır. Bu çalışmanın amacı Tanrı fikrine aşına bir toplumda dünyaya gelen çocukların nasıl bir Tanrı tahayyülüne sahip olduğunu ortaya koymaktır. Bu düşünceden hareketle çocuklarda Tanrı fikrinin nasıl geliştiği, hangi psikolojik ve sosyolojik olgularla ilişki içerisinde olduğu ve bu olguların çocuklarda ne tür farklılıklar oluşturduğu gösterilmeye çalışılacaktır. Bu verilerin anlaşılır bir şekilde ortaya konulması için öncelikle konuyla ilgili çalışmalarda kullanılan terimsel ifadeler ele alınacak ardından Tanrı kavramı hakkında teolojik-etimolojik bir açıklamadan sonra araştırmamızın verileri aktarılacaktır. Ve son olarak bu veriler ışığında ulaştığımız sonuçlar tartışmaya açılacaktır.

Tanrı tasavvurunu inceleyen araştırmacılar, kişilerin Tanrı hakkındaki fikirlerini ifade etmek için farklı ifadelerle başvurmakta ve söz konusu bu ifadeler arasında herhangi bir ayırım gütmeden birbirlerinin yerine kullanmaktadırlar. (Grimes, 2007). Söz konusu ifadeler Tanrı tasavvuru, Tanrı kavramı ve Tanrı imajı gibi farklı çağrışımlara sahip ikilemelerden oluşmaktadır. Fakat bu üç ifadenin etimolojik tazammunları birbirinden dikkate değer ölçüde farklılaşmaktadır. Dolayısıyla araştırmanın kapsamını doğru ifade etmesi bakımından öncelikle konuya en uygun ifadenin hangisi olduğuna karar verilmelidir. Tanrı hakkındaki fikirlerin ortaya konulmaya çalışıldığı din psikolojisi literatüründe Tanrı hakkındaki fikirleri belirtmek için Rizzuto'nun tasnifi kullanılmaktadır. Bu tasnifinde Rizzuto, Tanrı'ya dair duygusal deneyimleri Tanrı tasavvuru olarak tanımlamakta, duygusal deneyimlerden daha ileri aşama olan bilişsel süreçlerin ürününü ise Tanrı kavramı olarak kavramsallaştırmaktadır. Daha açık bir ifadeyle Rizzuto'ya göre Tanrı tasavvuru bireyin çocukluk dönemindeki hayal ve imajların birleşiminden oluşurken Tanrı kavramı bütün entelektüel süreçlerin

dahil edilerek oluşturulduğu kanaati temsil etmektedir (Mehmedoğlu, 2011). Nitekim Rizzuto'yu destekler mahiyette Ruchgy, Tanrı kavramının Tanrı'nın bilince yansımaları ifade ederken, Tanrı tasavvurunun ise çocukluk yaşantımızın duygularının içinde bulunduğunu belirtir (Ruchgy, 2004). Benzer biçimde Yıldız (2007) da Tanrı tasavvurunun temelini çocukluk döneminde atıldığını belirtmektedir. Özetle Rizzuto'nun oluşturduğu ve literatürde kabul edilen bu tasnife göre Tanrı tasavvuru çocukluk döneminde oluşturulan bir algıyı ifade ederken; Tanrı kavramı soyut düşünme yetisine sahip yetişkin bireylerin Tanrı hakkındaki kanaatlerini belirtmektedir.

Rizzuto'nun oluşturduğu ikili tasnif her ne kadar literatürde yoğun biçimde kullanılsa da bu tasnif kavram ve tasavvur kelimelerinin etimolojik anlamları açısından birtakım sınırlılıklar içermektedir. Zira Rizzuto'nun Tanrı tasavvuru için yaptığı açıklama tasavvur kelimesinin içeriği ile birlikte düşünüldüğünde pek isabetli görünmemektedir. Buna göre *tasavvur* kelimesi her ne kadar “zihinde canlandırma, tasarımı, gözünde canlandırma” gibi anlamlara gelse de “hayal etme” anlamındaki *tahayyül* kelimesinden ayrılmaktadır. Tahayyül kelimesi “hayal etmek, soyut olan bir şeyi somut varlıklar vasıtasıyla düşünmek” anlamına gelir.² Bu anlamda tasavvur kelimesi tahayyül kelimesinden ayrılır. Çünkü tasavvur soyut bir şeyin somut varlıklar olarak hayal edilmesinden çok soyut işlemler dönemindeki bireyin bütün entelektüel süreçlerini dahil ederek oluşturduğu soyut bir şeyi kavramsallaştırmasına işaret eder.³ Bu anlamda tasavvur bireyin tüm birikimlerinden hareketle zihninde zaten soyut olan bir fikri kavrama dökmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla tasavvur kelimesinin psikoloji literatüründe kendisine atfedilen anlamından daha soyut bir içeriğe sahip olması Rizzuto'nun tasnifini kullanışsız hale getirmektedir. Tasavvurun bu anlamı dikkate alındığında Tanrı tasavvurunun duygusal birikimler ve çocukluk hayalleri olarak tanımlanması kelimenin etimolojik karakterine uymayacaktır. Çünkü çocukların Tanrı hakkındaki fikirleri tasavvurla değil tahayyülle oluşturdukları imajlardan ibarettir. Yani çocuk Tanrı hakkında soyut fikirlere sahip olmadığı için bir tasavvur oluşturamaz, o

2 Arapçada “zannetmek ve benzetmek” anlamlarına gelen hayl (hayelân) kökünden gelen bir isimdir. Hayâl ve hayâlet, uyku yahut uyanıklık halinde insana gerçekmiş gibi görünen sürettir. Burada söz konusu olan gerçek değil gerçeğin gölgesi, aynadaki yansıması veya rüyadaki timsalidir. Dolayısıyla hayal sözlükte “bir şeyin gerçeği zannedilen veya gerçeğine benzeyen, benzetilen görüntüsü” anlamına gelir ve tahayyül, zan, teşebbüh kelimeleriyle aynı veya yakın anlamda kullanılır (Lisânü'l-'Arab, “hyl” md.).

Ali Durusoy, (1998) “Hayal”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hayal>

3 Sözlükte “bir şeyi zihinde canlandırmak, tasarlamak” anlamındaki tasavvur herhangi bir varlık hakkında bilgi edinme sürecinde ilk aşamayı oluşturur. Bu anlamıyla tasavvura mefhum da denir. Felsefeciler, zihindeki deney öncesi (önsel, kabli, apriori) tasavvurlarla deney sonrası (ba'dî, aposteriori) oluşan tasavvurlar arasında bir ayırım yaparlar. İdealistler varlık, zorunluluk, imkân, birlik ve çokluk gibi önsel tasavvurların salt ve gerçek olduğunu savunurken deneyimler insan, hayvan, bitki ve bir varlığın deney sonrası zihindeki mâna ve tasavvurunun gerçek tasavvur olduğunu söyleyerek önsel tasavvurların varlığını kabule yanaşmazlar. Rasyonalistler ise gerçek sayılmaya en lâyık olanın önsel tasavvurlar olduğu iddiasındadır (Cemil Salibâ, I, 281).

Cemil Salibâ, el-Mu'cemü'l-felsefi, Beyrut 1982, I, 281.

Mahmut Kaya, (2011) “Tasavvur”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tasavvur>

ancak tahayyül edebilir. Dolayısıyla bu çalışmada çocukların bu bilişsel sınırlılıkları göz önüne alınarak Tanrı hakkındaki fikirlerini ifade etmek için tahayyül kavramı kullanılacaktır.

Çalışmada açıklık getirilmesi gereken bir diğer kavram Tanrı kavramıdır. Tanrı kavramı monoteistik ve politeistik inanç sistemlerinde farklı özelliklere sahip olmakla birlikte evrenin yaratıcısı olduğu düşünülen doğa üstü bir varlığı ifade eder. Bu çalışmada Tanrı kavramı ile teistik Tanrı kastedilmektedir. Bir diğer ifadeyle buradaki Tanrı, İslam dininde kendisine inanılan alim-i mutlak ve kadir-i mutlak tek olan Tanrı'dır. Dolayısıyla Tanrı kavramına referansla Allah ismi kullanılacaktır. Allah, İlah kelimesinden türemiş olup "tapınılan, yüceliğinin karşısında hayrete düşülen, gönülden bağlanılıp sığınılan" anlamlarını içermektedir (Topaloğlu, 2006). Başka bir ifadeyle Allah kâinata var olan her şeyi yaratan, koruyan, tek ve yüce varlıktır (TDK, 2018). Sinanoğlu (2005) Allah'ın gerçek özünün kavranmasının imkânsız olduğuna değinmiştir. Çünkü sonlu bir varlık olan insanların, sonsuz olan, gözle görülmeyen ve kainattaki hiçbir şeye benzemeyen bir "Yüce Varlık"ı kavraması mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla, Yaratıcı hakkında söylenen, düşünülen ve zihinde canlandırılan her şey O'nu tam anlamıyla yansıtmamaktadır. Allah, her ne kadar bilimsel yöntemlerle kavranan bir varlık değilse de tamamen bilinmez de değildir. Evren onun varlığına işaret eden delillerle doludur (Bilgin, 1986). Bu bağlamda Grom (1981) bireylerin Tanrı'ya ilişkin bilgilerinin; ebeveyn ilişkileri, diğer kişilerle ilişkiler, benliğe ilişkin duygular, Yaratıcı hakkında öğrenilenler, dini-kutsal metinlere ilişkin düşünceler ve Yaratıcı ile ilişki gibi faktörlerle şekillendiğini belirtmektedir. Bu bilgiye bakılarak bireylerin Tanrı'ya ilişkin tasavvurları kutsal kitaplar, yaşanan sosyal ortam ve bireyin algı ve tecrübeleriyle geliştiği söylenebilir.

Çalışmanın odağında yer alan kavramlar hakkındaki bilgilerin aktarılmasından sonra Tanrı tasavvurları hakkındaki yaklaşımlardan bahsetmek araştırmamızın anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Öncelikle ifade edilmelidir ki bireyin oluşturduğu Tanrı tasavvuru onun içerisinde bulunduğu gerçeklikten bağımsız değil bilakis bütünüyle bu gerçekliğin içerisinde yer almaktadır. Dolayısıyla sadece psikoloji alanında değil teoloji, antropoloji, sosyoloji ve felsefe gibi disiplinlerde de bireylerin Tanrı tasavvurunun gelişimine ilişkin yaklaşımlar geliştirilmiştir.

Tanrı tasavvurunun kökenine dair en meşhur yaklaşım Sigmund Freud'un geliştirdiği psikanalitik yaklaşımdır. Psikanalitik yaklaşıma göre Tanrı tasavvuru, çocukların ilk tasavvurlarından olan babaya ait tasarımların zihinsel bir yansımasıdır (Freud, 1927). Başka bir ifadeyle Tanrı, temelde yüceltilmiş bir babadan başka bir şey değildir (Freud, 1918). Çocuğun Tanrı-Baba kavramı, büyük bir olasılıkla kendi babasının ya da baba yerine koyduğu insanın kişiliğinin etkisinde kalacaktır (Arthur, 1979).

Psikanalitik yaklaşımdan sonra Tanrı tasavvurunun kökeni hakkındaki en dikkat çekici yaklaşımı Durkheim'in oluşturduğu söylenebilir. Ona göre din toplumsal hayatın yüceltilen yönlerini temsil eden totemlerin oluşturulmasıyla var olmuştur. Bir diğer deyişle kutsiyet atfedilmiş her totem aslında toplumda kabul görmüş ve takdir

edilmiş davranışı temsil etmektedir (Ritzer, 2014). Yani oluşturulan her totem aslında kolektif bilinçaltının yansımalarından ibarettir. Bu anlamda her toplum kendi Tanrı'sını kendi yaratmıştır. Dolayısıyla Durkheim'e göre Tanrı tasavvurunun oluşumu tamamen toplumsal bir olgudur.

Tanrı tasavvurunun kökenine dair psikoloji dışındaki disiplinlerde de yaklaşımlar geliştirilmekle birlikte Tanrı tasavvurunun gelişimine dair yaklaşımlar psikoloji disiplinin dışına çıkmamıştır. Tanrı tasavvurunun gelişimi hakkındaki yaklaşımlardan ilki Bağlanma Kuramı'dır. Bu yaklaşıma göre Tanrı tehlikelerden koruyan, bireyin kendini güvende hissetmesini sağlayan kusursuz ebeveyne benzediği için ideal bir bağlanma figürüdür (Kirkpatrick, 1992). Bu kurama göre ilk bağlanma figürü Tanrı tasavvuru oluşmasında önemli derecede etkiye sahiptir. Diğer bir ifadeyle Tanrı tasavvuru Freud'un savunduğu gibi babaya ilişkin tasavvurların yansımından ibaret değildir. Çünkü Tanrı tasavvurunda baba imajı kadar anne imajı da ön planda olmaktadır. Yani Freud'un savunduğu "Tanrı yüceltilmiş bir baba figürü" yerine "Tanrı yüceltilmiş bir bağlanma figürü" görüşü hakimdir (Kirkpatrick, 1992).

Tanrı tasavvurunun gelişimi hakkındaki bir diğer yaklaşım ilişki kavramı üzerine odaklanan Nesne İlişkileri Kuramı'dır. Bu kuramda din ilişkisel bir süreç olarak görülmektedir (St. Clair, 2004). Bu kurama göre Tanrı tasavvuru bireyin geçmişteki ilişkilerine göre şekillenir, burada bireylerin çocukluk yıllarına ait deneyimleri ön plana çıkmaktadır (Ruchgy, 2004). Bu nedenle kuram; bireyin Tanrı ile ilişkisindeki sevgi, suçluluk, korku vb. gibi durumlar üzerine çalışmalar gerçekleştirmektedir (St. Clair, 2004). Bireylerin Tanrı ile ilişkilerindeki sevgi ve korku duygusu oluşumu aile bağlamında gerçekleştiği savunulmaktadır. Ancak Rizzuto (1973) Tanrı tasavvurunun bileşenlerinin sadece bireyin anne ve babasının tasavvurlarından oluşmadığı, diğer birçok kaynağın da bu tasarımın şekillenmesinde rol oynadığı sonucuna ulaşmıştır.

Bir diğer yaklaşım Erikson'un Sosyal Bilişsel Kuramı'na göre, temel güvene karşı güvensizlik olarak adlandırılan 0-1 yaşları aralığında çocuğa bakımla verilen güven, onda daha sonra gelişecek olan dindarlığın oldukça önemli bir konumundadır (Corvelyn ve Luyten, 2005). Ayrıca bu kuramda çocukların dini inancı öğrenebilmeleri için kendilerine rol model olacak yetişkinlere ihtiyaç duymaktadır (Gürses ve Kılavuz, 2011).

Bilişsel Kuramların en önemli temsilcilerinden biri olan Piaget, Bilişsel Gelişim Teorisi içindeki dört dönemin ilk ikisi olan duyuşsal motor ve işlem öncesi dönemde insan biçimci olan (antropomorfik) ve somut özellikler gösteren Tanrı tasavvuru görüldüğünü savunmaktadır (Mehmedoğlu, 2007). Çocukların somut işlemler döneminde Allah'ı insan şeklinde, yani "sıradan bir insana benzeyen, bulutların üzerinde yaşayan, diğer insanlardan farksız" bir varlık olarak tasvir etmeleri Piaget'e göre o yaş döneminin özelliklerindedir (Piaget, 2005; Barrett ve Richert, 2003). Ayrıca Piaget, kuramında yer alan animizm ve yapaycılığın (artificialism) çocuklarda Tanrı tahayyülünün gelişimine etkide bulunduğunu savunmuştur (Piaget, 2005). İşlem öncesi dönemin ilk yıllarında animizm etkisiyle çocuk canlı ve cansız nesnelere arasındaki ayrımın farkında

olmaz. Yaşın ilerlemesine paralel olarak animizmin yerini yavaş yavaş yapaycılık alır (Piaget, 2005). Doğadaki olayların insan eliyle yapıldığı anlamına gelen yapaycılıkta, çocuk güneşin insanlar veya (insan olan) Tanrı tarafından bir çakıl taşı veya bir kibritle yakıldığını düşünecektir (Piaget, 2005).

Çocuklarda Allah tahayyülünün gelişimi onların yaş dönemlerine göre farklılaşmaktadır (Harms, 1944; Vergote, 1978, Çetin, 1991; Yıldız ve Arık, 2012). Okul öncesi çağı çocuklarında dini gelişim (4-6 yaş) incelendiğinde; 3-4 yaş çocukları, benmerkezci bir dünyada yaşar, nesnelere başka perspektiflerden göremezler. Buna göre Allah başta yalnızca kendilerinin yaratıcısıdır. Allah ona anne, baba, kardeşler vermiş hayatta kalması için gerekli yiyecekler, içecekler hazırlamıştır. Kısaca Allah sürekli çocuğun kendisiyle birlikte bulunmaktadır (Hökelekli, 1998; Yavuzer, 2001). Bu çocukların ayrıntılı mantıksal çıkarsama yetenekleri yoktur. 4. ve 5. yaşlarda çocuklar Allah'la ilgili konularda daha fazla soru sorma eğilimindedirler. Çocukların dinsel düşüncelerinin temelinde Allah kavramı yer almaktadır (Yavuz, 1983). Ancak bu çocuklarda henüz soyut düşünme becerileri gelişmediği için Allah'ı gerçek vücudu ve insani duyguları olan birisi olarak düşünme eğilimindedirler (Sohn, 1985). Çocukların Allah ile ilgili kullandığı her niteliğin içerisinde, fiziksel unsurlardan ve duyular âleminden izler bulmak mümkündür (Öcal, 2004). Onların düşüncelerinde Allah bazen; babalarından, dedelerinden veya görüp tanıdıkları bütün insanlardan çok daha büyük bir insan gibi (Bovet, 1958) veya en uzun boylu ağaçtan ve en yüksek dağlardan da büyüktür. Bu durum, okul öncesi döneminde bulunan çocukların genel olarak Allah'ın büyüklüğünü anlatırken tanıdıkları ve bildikleri bazı insan veya diğer varlıkları ölçü aldıklarını göstermektedir (Öcal, 2004). Clavier'e (1962) göre de çocuklar 6 ve 7 yaşına geldiklerinde Tanrı tahayyülleri antropomorfik özellikler göstermektedir. Bu düşünceye göre Allah, terasları olan bir evde ikamet etmektedir, çiçekler toplamaktadır (Akt. Vergote, 1978). Harms (1944) ise 3-6 yaş arasındaki çocukların Tanrı tahayyülleri "peri masalı evresi" olarak tanımlamıştır. Bu evrede Allah, kral veya çocukların babası olarak görülmektedir (Altaş, 2000).

İlkokul çağında bulunan çocukların dini gelişimi (7-10 yaş) incelendiğinde, bu çocukların yaşamlarının pek çok alanında somut düşünce tarzı kendini göstermektedir. Çocuklar henüz soyut düşünme kabiliyeti bakımından fazla gelişmediğinden çevresindekileri gördükleri gibi algılama eğilimindedir (Harms 1944). Bu dönemde çocukların Tanrı tahayyülleri daha çok antropomorfik (insan biçimci) olup, Tanrı için fiziksel özelliklerden bahsedilmektedir ve insana ait özelliklerle düşünülen, somutlaştırılmış bir Tanrı hayal edilmektedir (Garrod ve ark., 1990). Yavuz'un (1977) araştırmasında 7-9 yaş çocuklarının, 10-11 yaş çocuklarına göre Tanrı'yı insana veya bir başka şeye benzetme eğiliminin daha fazla olduğu; Tanrıyı insana benzetenlerin daha çok "ulu kişi", "yüce kişi" olarak düşündükleri sonucuna ulaşılmıştır. Harms (1974) ise 7-12 yaş arasını "gerçekçi evre" olarak tanımlamıştır. Bu evrede Tanrı tahayyülü daha gerçekçidir. Çocuklar kendi çevrelerindeki dini tecrübelerden kendi Tanrı fikirlerini üretmektedirler. Bazıları Tanrı'yı, yaşamlarında etki sahibi olan bir kişi olarak çizmişlerdir. İlkokul çağının sonlarına doğru (9-10 yaş) çocuklar Allah'ı insanlardan

farklı biçimlerde hayal etmeye başlamaktadırlar. Allah'ın kudretinden bahsedilince, çevresindeki insanların (baba vb.) kriter alan çocuklar, çevresindeki insanların her şeye gücünün yetmediğini fark ederek Allah'ın insanlardan daha farklı ve üstün bir varlık olduğunu anlamaktadırlar (Öcal, 2004). Clavier'e göre bunun nedeni 9-11 yaş aralığında antropomorfizmin hafiflemesidir. Bu yaş aralığındaki çocuklar Allah'ı diğer insanlara benzemeyen, onlar gibi olmayan bir biçim olarak algılamaya başlamaktadırlar. O'nu, meleklerle birlikte egemenliğini süren, dokunmanın ihtimal dahilinde olmadığı biçimde tasarlamaktadırlar (Akt. Vergote, 1978). Son olarak 12 yaşlarına gelindiğinde ise çocuklarda somut Allah inancı tamamen kaybolup yerine manevi (soyut) bir Allah inancı yerleşmektedir (Vergote, 1978).

Çocuklarda Tanrı tahayyülünün araştırıldığı çalışmalarda, Tanrı'nın sembole ifadesinde sembollerin farklılaşmasında genellikle çocukların yaşları (Ladd, Mc Intosh ve Spilka, 1998) ailelerinin bağlı bulunduğu dini inanış (Takriti, Barrett, Buchanan-Barrow, 2006) ve cinsiyet (Kohlberg ve Kramer, 1969; Heller, 1988; Kay ve Ray, 2004) gibi faktörlerin önemli olduğu görülmektedir. Çocukların yaş değişkenine göre Tanrı kavramına ilişkin algılarındaki değişiklikler araştırmada belirtilmiştir. Tanrı kavramının cinsiyet değişkeni ile ilişkisini inceleyen Kohlberg ve Kramer (1969) Tanrı kavramıyla ilgili, kız çocuklarının “şefkat, empati kurma ve rahat ettirme” gibi bakımla ve “güç” ile ilgili niteliklere yoğunlaştıkları, erkek çocuklarının ise, “adalet, dürüstlük ve kanunlar” gibi nitelikleri içeren sadece “güç” konularına odaklandıkları saptamışlardır. Kay ve Ray (2004) tarafından 4-11 yaş aralığındaki çocuklarla gerçekleştirilen bir diğer çalışmada ise kız çocukları Tanrı'yı gülümseyen, gökyüzünde asker üniforması giyen yaşlı adam ve güneş içerisinde bulunan melekler şeklinde resmetmişlerdir. Erkek çocuklar ise Tanrı'yı muazzam bir güç gösteren, yeryüzünde bulunan süper kahraman olarak resmetmişlerdir.

Çocukların içinde bulunduğu sosyal çevrenin Tanrı tahayyülüne etkisi inceleyen Vianello, Carrajo ve Lis (1978) araştırmalarında aileleriyle birlikte yaşayan çocukların yetiştirme yurtlarında kalan çocuklarla karşılaştırmasını yapmışlardır. Elde edilen sonuçlar göstermiştir ki yetiştirme yurtlarında kalan çocuklar baba, anne ve Allah kavramları hakkında çok az olumlu bir imaja sahiptirler. Bu da Allah fikrinin çocuğun içinde bulunduğu toplumun en küçük birimi olan aileden olumlu veya olumsuz yönden doğrudan etkilendiğinin göstergesidir (Vianello ve Kalevi, 2000).

Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, 5-8 yaş arasındaki çocukların Allah tahayyülleri hakkında bilgi edinmektir. Bu amaca uygun bir şekilde aşağıdaki sorulara cevap aranmaya çalışılmıştır;

1. Okul öncesi dönem olan 5-6 yaş ile okul dönemi olan 7-8 yaş çocuklarının Allah tahayyülleri arasında bir farklılık var mıdır?
2. Okul öncesi dönem olan 5-6 yaş ile okul dönemi olan 7-8 yaş çocuklarının Allah tahayyüllerinde cinsiyetten kaynaklanan bir farklılık var mıdır?

Yöntem

Araştırmanın Modeli

Nitel araştırmalar, kişilerin deneyimlerini, duygu ve düşüncelerini daha iyi anlayabilmek için tercih edilen araştırmalardır (Ekiz, 2009). Okul öncesi ve ilkokul çocuklarının Allah tahayyüllerini derinlemesine incelemenin amaçlandığı bu araştırmada, nitel araştırma yöntemlerinden olan “Olgubilim (fenomenoloji)” deseni kullanılmıştır.

Olgubilim deseni farkında olduğumuz ancak derinlemesine ve ayrıntılı bir anlayışa sahip olmadığımız olgulara odaklanmaktadır. Olgular yaşadığımız dünyada olaylar, deneyimler, algılar, yönelimler, kavramlar ve durumlar gibi çeşitli biçimlerde karşımıza çıkabilmektedir. Ancak bu tanışıklık olguları tam olarak anladığımız manasına gelmez. Bize tümüyle yabancı olmayan, aynı zamanda da tam anlamını kavrayamadığımız olguları araştırmayı amaçlayan çalışmalar için olgubilim uygun bir araştırma zeminini oluşturur (Yıldırım ve Şimşek, 2013). Araştırmacı katılımcının kişisel (öznel) tecrübeleri ile ilgilenmekte, bireyin algılamaları ve olaylara yükledikleri anlamları incelemektedir. Fenomenoloji tanımlayıcı bir araştırmadır. Bu bağlamda genelleme yapmak değil, olguları tanımlamak önemlidir (Akturan ve Esen, 2008).

Bu araştırmada, “Allah tahayyülü” olgusu incelenmeye çalışılmıştır. Araştırma, konuya ilişkin ilgili literatürün taranması, görüşme sorularının oluşturulması, görüşmenin gerçekleştirilmesi ve verilerin değerlendirilmesi biçiminde yürütülmüştür.

Çalışma Grubu

Araştırma, İstanbul Fatih ilçesindeki iki devlet ilkokulunda yapılmıştır. Araştırmanın çalışma grubu, 50’si (25 kız, 25 erkek) 5-6 yaş okul öncesi öğrencisi, 50’si (25 kız, 25 erkek) 7-8 yaş okul dönemi öğrencisi olmak üzere toplam 100 öğrenciden oluşmaktadır. Araştırmada, amaçlı örnekleme yöntemlerinden kolay ulaşılabılır durum örnekleme (convenience sampling) yöntemi kullanılmıştır. Öğrenciler gönüllülük esasına göre araştırmaya katılmışlardır.

Veri Toplama Aracı

Araştırmada, amaç bireylere araştırma konusuyla ilgili sorular yönelterek kişinin öznel düşünce ve duygularını sistemli olarak öğrenmek, anlamak ve tanımlamak (Kvale, 1996) amaçlandığı için birebir görüşme yönteminden yararlanılmıştır. Lincoln ve Guba (1985), nitel çalışmalarda örneklem seçiminde olabildiğince en geniş miktarda bilgi sağlayacak kişilerin seçiminin gerekliliğine değinmişlerdir. Çalışmada derinlemesine araştırma yapabilmek için çalışmanın amacı bağlamında bilgi açısından zengin durumlar seçilmesi gerektiği için amaçlı örnekleme yönteminden yararlanılmıştır.

Öğrencilerle birebir görüşme yapılmıştır. Bu görüşmelerde çocuklara aşağıdaki sorular yöneltilmiştir.

1. Allah'ı tanıyor musunuz? Kimden öğrendiniz?
2. Allah sence nasıldır?
3. Allah'ın hangi özelliklerini biliyorsunuz?
4. Allah'tan en çok neyi istersin?

Verilerin Analizi

Araştırmada toplanan verilerin derinlemesine analiz edilmesinin gerekliliği ve önceden belirgin olmayan temaların ve boyutların ortaya çıkarılmasına olanak tanınması (Yıldırım ve Şimşek, 2008) nedeniyle içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Çalışmadaki içerik analizi ham verinin kodlanması ve doküman içeriğindeki ilişkili veriler ile kategorilerin oluşturulmasını kapsamaktadır.

Geçerlik ve Güvenirlik

Nitel araştırmalarda geçerlik, araştırmacının araştırdığı olguyu, olduğu biçimiyle ve olabildiğince yansız gözlemesi anlamına gelmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2013). Güvenirlik ise, bir araştırmadan elde edilen sonuçların farklı araştırmacılar tarafından da elde edilmesi şeklinde yorumlanmıştır (Marvasti, 2004). Araştırmada geçerlik ve güvenirliliği sağlamak amacıyla inandırıcılık, aktarılabirlik, tutarlılık ve teyit edilebilirlik (Yıldırım ve Şimşek, 2013) gibi stratejilerden yararlanılmıştır.

Nitel araştırmalarda iç geçerlik araştırmacının gözlediğine inandığı veya algıladığını düşündüğü olgulara ilişkin yorumların gerçek durumu yansıtmayı yansıtmadığını ifade etmektedir (Miles ve Huberman, 1994). Araştırmanın iç geçerliğini (inandırıcılığını) artırmak için alanyazın taraması yapılmış, konuyla ilgili kavramsal bir çerçeve çizilerek görüşme soruları geliştirilmiştir. Yapılan veri analizinde temalar, ilgili kavramları içine alacak ve ilgisiz kavramları dışarıda bırakacak şekilde belirlenmeye ve temalar arası

ilişkiler kontrol edilerek bir bütünlük oluşturulmaya çalışılmıştır. Görüşmeler kurum yönetiminin izniyle ve gönüllü öğrencilerle gerçekleştirilmiş, samimi bir ortamda karşılıklı güvenin oluşmasına gayret edilmiş, böylece verilen cevapların samimi ve gerçek verileri yansıtmasına çalışılmıştır. Araştırmada elde edilen bulgular eleştirel bir gözle sorgulanmış ve kuramsal çerçeveye uyumluluk gösterdiği saptanmıştır. Araştırmanın dış geçerliği araştırma sonuçlarının genellenebilir olmasını ifade eden kavramdır. Araştırmanın dış geçerliğini arttırmak için tüm aşamalar ayrıntılı bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca, araştırmanın modeli, araştırmanın yapıldığı yer ve durum, çalışma grubu, verilerin toplanması, veri toplama araçları, verilerin analizi ve yorumlanması ayrıntılı bir biçimde tanımlanmıştır.

Araştırmanın iç güvenilirliğini (tutarlılığını) arttırmak için elde edilen bulgular yorum yapılmadan aktarılmıştır. Ayrıca elde edilen veriler, bir uzmanla karşılıklı değerlendirilerek tutarlılığı karşılaştırılmıştır. Araştırmanın dış güvenilirliğini (teyit edilebilirliğini) arttırmak için süreçte yapılanlar araştırmacı tarafından ayrıntılı bir biçimde tanımlanmıştır. Ayrıca elde edilen ham veriler ve kodlamalar araştırmacı tarafından muhafaza edilmektedir.

Bulgular

Araştırmanın bu bölümünde, okul öncesi çağındaki 5-6 yaş çocukları ile okul çağındaki 7-8 yaş çocuklarının Allah tahayyülleriyle ilgili bilgi edinmek amacıyla yapılan yüz yüze görüşmelerden toplanan bulgulara yer verilmiştir.

Yapılan görüşme sonucunda çocuklara Allah'ı tanıyor musun? sorusu yöneltilmiş çocuklardan alınan cevapların analizine Tablo 1'de yer verilmiştir.

Tablo 1

Allah'ı tanıyor musun? sorusuna ilişkin veriler

Yaş	Allah'ı tanıma	Kız		Erkek	
		f	%	f	%
5	Evet	23	92	22	88
	Hayır	2	8	3	12
6	Evet	19	76	25	100
	Hayır	6	24	0	0
7	Evet	20	80	21	84
	Hayır	5	20	4	16
8	Evet	25	100	25	100
	Hayır	0	0	0	0

Tablo 1 incelendiğinde, 5 yaşında bulunan kız çocukların % 92'si Allah'ı tanıdığını ifade ederken aynı yaş grubu erkek çocuklarında bu oran % 88 olarak görülmektedir. 6 yaş çocuklarının Allah'ı tanıma oranlarına bakıldığında kız çocukların Allah'ı tanıma oranları % 76 olarak gözlemlenirken erkek çocuklarında bu oran % 100 olarak görülmektedir. 7 yaş kız çocuklarının % 80'i Allah'ı tanıdığını ifade ederken, erkek çocuklarında bu oran % 84'tür. 8 yaşındaki çocukların Allah'ı tanıma oranlarında ise kız ve erkek çocukların tümünün % 100 Allah'ı tanıdığını ifade ettiği görülmektedir. Tablo 1'deki bilgilere bakılarak çocukların yaş artışına bağlı olarak Allah'ı tanıma oranlarında belirgin bir artış görülmezken yalnızca 8 yaşındaki çocukların tümünün Allah'ı tanıdığını ifade etmesi üzerine belirgin bir artış olduğu gözlenmiştir.

Allah tahayyülleri hakkında bilgi edinmek amacıyla görüşme yapılan 5-8 yaş aralığındaki çocuklara Allah'ı kimden öğrendikleri sorusu yöneltilmiş, alınan cevapların analizine Tablo 2'de yer verilmiştir.

Tablo 2

Allah'ı kimden öğrendin? sorusuna ilişkin veriler

Yaş	Allah'ı kimden öğrendiği	Kız		Allah'ı kimden öğrendiği	Erkek	
		f	%		F	%
5	Anne	18	79	Anne	7	32
	Baba	2	9	Baba	12	55
	Öğretmen	1	4	Ağabey	1	4
	Anneanne	1	4	Babaanne	1	4
	Babaanne	1	4	Teyze	1	4
6	Anne	9	47	Anne	15	60
	Baba	6	32	Baba	7	28
	Cami Kuran kursu	1	5	Ağabey	1	4
	Anneanne	1	5	Dede	1	4
	Babaanne	2	11	Hala	1	4

		17	85	Anne	11	52
	Anne	2	10	Baba	7	33
7	Baba					
	Öğretmen	1	5	Öğretmen	1	5
				Dede	1	5
				Cami Kuran kursu	1	5
	Anne	17	68	Anne	10	40
	Baba	2	8	Baba	6	24
8	Cami Kuran kursu	2	8	Cami Kuran kursu	8	32
	Öğretmen	1	4	Öğretmen	1	4
	Amca	1	4			
	Kuzen	2	8			

Tablo 2 incelendiğinde 5 yaşındaki kız çocukların % 79'u Allah'ı annelerinden öğrendiklerini ifade ederken, % 9'u Allah'ı babalarından, % 4'ü ise öğretmenlerinden öğrendiklerini ifade etmişlerdir. 5 yaşındaki erkek öğrencilerin % 60'ı kız öğrencilerden farklı olarak Allah'ı babalarından öğrendiklerini belirtirken, % 32'si annelerinden öğrendiğini ifade etmiştir. 6 yaşındaki kız çocukların % 47'si Allah'ı annelerinden öğrendiğini ifade ederken, % 32'si babalarından öğrendiğini belirtmiştir. Aynı yaş grubu erkek çocukların % 60'ı Allah'ı annelerinden, % 28'i babalarından öğrendiğini belirtmiştir. 7 yaşındaki çocukların cevapları incelendiğinde, kız çocukların % 85'i Allah'ı annelerinden öğrendiğini ifade ederken, % 32'si babalarından öğrendiğini ifade etmiştir. Aynı yaş grubu erkek çocukların % 52'si Allah'ı annelerinden öğrendiğini belirtirken, % 33'ü babalarından öğrendiğini belirtmiştir. Bu verilere bakılarak, 6 ve 7 yaşındaki çocukların Allah'ı öğrendikleri kaynak çoğunlukla çocukların annesi olurken, çocukların babaları ise en çok belirtilen ikinci kaynak olmaktadır. 8 yaşındaki çocukların Allah'ı kimden öğrendin sorusuna verdikleri yanıtlar incelendiğinde kız çocuklarının % 68'i annelerinden, % 8'i babalarından ve Kuran kurslarından öğrendiklerini belirtmişlerdir. 8 yaşındaki erkek çocukların ise % 40'ı Allah'ı annelerinden, % 32'si Kuran kurslarından, % 24'ünün ise babalarından öğrendiği görülmektedir. Bu bilgiye bakıldığında 8 yaş çocuklarının da diğer yaş dönemlerinde olduğu gibi Allah'ı çoğunlukla annelerinden öğrendiği görülürken, çocukların Allah'ı öğrendiği ikinci kaynak Kuran kursları olmaktadır.

Allah tahayyülleri hakkında bilgi edinmek amacıyla görüşme yapılan 5-8 yaş aralığındaki çocuklara Allah sence nasıldır? sorusu yöneltilmiş, alınan cevapların analizine Tablo 3'de yer verilmiştir.

Tablo 3
Allah sence nasıldır? sorusuna ilişkin veriler

Yaş	Allah sence nasıldır?	Kız		Allah sence nasıldır?
		f	%	
5	İnsana benziyor	9	36	Gökyüzünde
	Gökyüzünde	2	8	İnsana benziyor
	Meleğe benziyor	1	4	Mavi renkli canavar
	Bulut	1	4	Görünmüyor
	Bembeyaz beşgen şeklinde	1	4	Sihirli bir şey
	Güzel bir prens	1	4	Camiye benziyor
	Saçları sarı bir insan	1	4	Çok büyük çok güçlü deve benziyor
	Çok büyük bir erkek	1	4	Ayıcığa benziyor
	Gökyüzünde tatlı bir şey	1	4	Babaya benziyor
	Düşünmedim	1	4	Herkes şeker verir
	Bilmiyorum	6	24	İyi ve güzel birisi olabilir Bilmiyorum Cami hocası gibi cübbeli ve kasketli bir şey
	6	İyidir, güzeldir	2	8
Her yerdedir çok severim		1	4	Güzel oyuncak adam gibi
Çok büyük		3	12	Elleri ayakları olmayan bulutların arasında bir şey
Büyük kolları ve gözleri olan bir şey		1	4	Yüzü ince kafaya benziyor, parmakları kocaman
Atatürk gibi, sadece yüzü var		1	4	İyidir görünmüyor
Küçük kuşa benziyor		1	4	İyi bir şey Atatürk'e benziyor
Büyük kırmızı pembe binaya benziyor		1	4	Hayal etmedim
Güzel ve büyük bir şey		1	4	Bilmiyorum
Sihirli sopası olan peri	3	12	İçi çok güzel, bilmiyorum	

	İnsana benziyor	1	4	Kara benziyor
	Bilmiyorum	10	40	Büyük mavi kaya Gökyüzünde Güneşe benziyor Çok karışık güzel bir şey Sıcak ve büyük güçlü adam İyidir
	Büyük bir şey	2	8	Büsbüyüktür
	İyidir	4	16	İyidir
	Hiç görmedim bilmiyorum	1	4	Gençtir
	Çok büyük	1	4	Güzel, iyidir
	İyi kalplidir	2	8	İyi kalpli, arkadaşlarına iyi davranıyor
	Bize benziyor, orta boylu	1	4	Yaşlı sakallı erkek
7	Çok iyi	1	4	İyi birisi, bize benziyor, bizden güzel
	Gökyüzünde olan biri	1	4	Her şekilde girebilir
	Beyaz dumana benziyor	2	8	Kalbe benziyor
	Gökyüzünde yaşıyor, cinsiyeti yok	1	4	Büyük bir bulut
	Hiçbir şeye benzemiyor	1	4	Abime benziyor
	Beyaz renkte gökyüzünde birisi	1	4	Gökyüzünde yaşıyor
	Ceylanın daha güzeli	1	4	Bilmiyorum
	Bilmiyorum	6	24	
	Benzetemiyor	4	16	Göremediğimiz büyük kara benziyor
	Beyaz yuvarlak bir şeye benziyor	1	4	Benzetemiyor
	Bize benzemiyor, kısa kol entari giyen bir şey	1	4	Sakallı insana benziyor
	Görünmez	1	4	İyi bir insana benziyor

8	Gökyüzündeki bir şey	3	12	Büyük bir üçgene benziyor
	Büyük yuvarlak mavi bir şey	1	4	Büyük bacakları ve elbisesi olan görünmeyen bir şey
	İyi birisi, bizden güzel, bize benzemiyor	1	4	Büyük mavi kitap gibi
	Her tarafı nurla kaplı, bembeyaz şekilsiz bir şey	1	4	Bembeyaz geline benziyor
	Kanatlı beyaz pembe elbiseli meleğe benziyor	1	4	Çok büyük, beyaz, alevli gök taşı
	İnsana benziyor (Erkeğe)	10	40	
	Mavi başörtülü mavi gözlü bayan	1	4	

Tablo 3'e bakıldığında 5 yaşındaki kız çocukların % 36'sı Allah'ın insana benzediğini ifade ederken, % 24'ü Allah'ın nasıl olduğunu bilmediklerini ve % 8'i gökyüzünde bulunduğunu belirtmiştir. Aynı yaş grubunda bulunan erkek çocukların % 28'i insana benzediğini belirtirken, % 20'si bilmediğini, % 12'si ise Allah'ın görünmediğini vurgulamıştır. 6 yaşındaki çocukların Allah'ın nasıl olduğu ile ilgili yanıtlarına bakıldığında; kız çocukların % 40'ı Allah'ın nasıl olduğunu bilmediğini, % 12'si çok büyük olduğunu ve sihirli sopası olan periye benzediğini belirtirken, aynı yaş grubundaki erkek çocukların % 16'sı bilmediğini, % 12'si bunu daha önce hayal etmediğini ve görünmediğini, % 8'i ise onun gökyüzünde bulunduğunu belirtmiştir. 7 yaş çocuklarının Allah hakkındaki tahayyüllerine bakıldığında kız çocukların % 24'ü Allah'ın nasıl olduğunu bilmediğini belirtirken, % 16'sı O'nun iyi olduğunu, % 12'si onun gökyüzünde yaşadığını % 8'i ise büyük ve iyi kalpli olduğuna değinmiştir. Erkek çocukların Allah tahayyüllerine bakıldığında ise çocukların % 28'nin Allah'ın nasıl olduğunu bilmediği, % 16'sı O'nun büsbüyük olduğunu, % 12'sinin ise O'nun iyi olduğunu belirttikleri görülmektedir. 8 yaş kız çocuklarının ise % 40'ı O'nun insana benzediğini belirtirken, % 16'sı O'nun hiçbir şeye benzemediğini belirtmiş, % 12'si ise gökyüzünde bulunan bir şey olduğuna değinmiştir. Aynı yaş grubundaki erkek çocuklarının yanıtlarına bakıldığında, çocukların % 48'i Allah'ı sakallı bir insana benzetmiştir. Tablodaki bilgiler incelendiğinde 5 ve 8 yaşındaki çocuklarda Allah'ı insana benzetme eğiliminin bulunduğu görülürken, 6 ve 7 yaş civarındaki çocuklar Allah'ın nasıl olduğunu bilmediklerini ancak onun büyüklüğü ve iyiliği gibi özelliklerine değindikleri görülmektedir.

Allah tahayyülleri hakkında bilgi edinmek amacıyla görüşme yapılan 5-8 yaş aralığındaki çocuklara Allah'ın özellikleri nasıldır? sorusu yöneltilmiş, alınan cevapların analizine Tablo 4'de yer verilmiştir.

Tablo 4

Allah'ın özellikleri nelerdir? sorusuna ilişkin veriler

Yaş	Allah'ın özellikleri nelerdir?	Kız		Allah'ın özellikleri nelerdir?
		f	%	
5	Bilmiyor	10	40	Yaratma, koruma
	Yaratma, kalbimizde	1	4	Yakma elektrige, çarptırma, dövme
	İstediklerimizi verir	2	8	Kötüleri cezalandırır
	Herkesi duyar ve görür, biz onu göremeyiz	1	4	İyileri ödüllendirir, kötüleri cezalandırır
	Duaları kabul eder, istediğimizi verir	1	4	Bağışlama, cezalandırma
	Yaratma, koruma	5	20	Yaratma istediğini yapma
	Kötüleri cezalandırır	2	8	Koruma
	Görünmez	1	4	Yaratma, yardım etme
	Kötüleri cezalandırır, iyileri ödüllendirir	1	4	Yaratma, insanların karnına bebek verme
	Yaratma, güçlü olma	1	4	Yaratma, günah işleyince ceza veriyor
				Günahlarımızı siler
				Herkesi sever, görür, herkese yemek verir
				Bilmiyorum
				Görünmez
	İyileri cennete koyar, kötüleri cezalandırır	2	8	Yaratma, büyüktür, cehenneme atar, kör eder
	Bizi korur	1	4	Affetme, duaları kabul etme
	Oyuncak verir	1	4	Yaratma
	Bizi duyabilir	1	4	Ceza verir, akşamı yapar, uyku verir

	Görünmez, bizi görür, güçlü	2	8	Koruma ve sevmek
	Yaratma, o bizi görür biz onu göremeyiz	1	4	Koruma, duaları kabul etme, namaz kılanı cennete koyar
6	Yaşlılar ölüyor onları gençleştiriyor	1	4	Affetme, görünmez görür
	Koruma, kurtarma	1	4	Yaratma, affetme, kötülere cezalandırma
	Bağışlama, cezalandırma	1	4	Rahmet etme, kötülere cezalandırma
	Herkesi sever, göremeyiz, cehenneme koyar	1	4	Yaratma, her zaman yanımızda
	Bilmiyorum	13	52	Her şeyi yapabilir Yaratma, duaları kabul eder, büyüktür Koruma, affetme Büyük olması kötülere cezalandırması Bilmiyorum
	Bizi sever, göremeyiz, kötülere Cehenneme koyar	1	4	Her şeyi görür bizim ne yapacağımızı bilir
	Allah istediğini yapar, İstedğini cezalandırır	1	4	Bizi korur
	Bilmiyor	12	48	Bizi korur, dünyayı yarattı
7	Hiç görünmez, bizi izler, Allah olmadan kimse olmaz	1	4	Yaratma, kötülerden koruma, bizi sever
	Duaları kabul eder, korur, yemeği o verir	1	4	Birilerini seviyor birilerini sevmiyor
	Korur, her yerdedir, iyidir	3	12	Ateşe atar
	Yaratma, iyilik yapar	2	8	Yaratma, kötülere cezalandırma
	İyi olması	2	8	İstedğini öldürüyor, istediğine sonsuz güç veriyor
	Kötülüklerden korur istediğimizi yapar	1	4	Yaratma, cennete ve cehenneme koyma
	Herkese yardım eder, kimseye kötülük yapmaz	1	4	Yaratma günahları bağışlama

	Duaları kabul eder, istediğimizi verir	1	4	Affetme Yaratma, uçma Koruma, şeytanı öldürür Yaratma İstedğini yapar Bilmiyorum
	Duaları kabul eder, her şeyi duyar, iyileri cennete kötülerini cehenneme koyar, her yerdedir	6	24	Affeder, yağmuru ve karı yağdırır
	Yardım etme	1	4	Bizi affeder
	Yaratma, koruma, yağmur yağdırma	6	24	Kötüleri cezalandırır
	Yaratma, istediğimizi verme, kar yağdırma	1	4	Yaratma, yardım etme, cesaret verme
	Biz ne istersek verir	1	4	Yağmuru karı yağdırır, duaları kabul eder
	Bize yardım eder	1	4	Güneşi çıkarır
	Yaratma, duaları kabul etme	1	4	Yaratma, yağmuru karı yağdırma, yardım etme
8	Koruma, affetme, duaları kabul etme, her yerdedir	2	8	Yaratma, geceyi gündüzü çıkartma
	Yaratma, koruma, güçlüdür	1	4	Yaratma, kötüleri cezalandırma, iyileri ödüllendirme
	Koruma, kötüleri cezalandırma, yaratma, bağışlama, esirgeme	1	4	Yaratma, koruma
	Yaratma	1	4	Bedeni yok görünmez
	Affetme, Kötüleri cezalandırma, iyileri ödüllendirme	1	4	Kötüleri cezalandırır, görünmez
	Bilmiyorum	1	4	Bilmiyorum Kötüleri cezalandırma, koruma Yaratma, koruma, duaları kabul etme

Affetme, duaları kabul
etme
Yaratma, zengin etme
Kötüleri cezalandırır,
iyileri affeder
Büyüktür, affeder
Korur

Tablo 4 incelendiğinde 5 yaşındaki kız çocukların Allah'ın özelliklerinin neler olabileceğine ilişkin yanıtlarına bakıldığında; çocukların %40'ı Allah'ın hangi özelliklere sahip olduğunu bilmediğini ifade ederken, %20'si O'nun yaratıp koruduğuna, %8'i ise O'nun kötülere cezalandırdığına değinmiştir. Aynı yaş grubundaki erkek çocukların %36'sı Allah'ın özelliklerini bilmediğine değinirken, %8'i O'nun yarattığını, kötülere cezalandırdığını ve insanları koruduğunu belirtmiştir. 6 yaş grubundaki çocukların cevapları incelendiğinde, kız çocukların %52'si Allah'ın özelliklerini bilmediğini, %8'i ise Allah'ın iyileri cennete attığını kötülere cezalandırdığını, çok büyük ve güçlü olduğunu belirttiği görülmektedir. 6 yaşındaki erkek çocukların %28'i Allah'ın özelliklerini bilmediklerini ifade ederken, %20'si yaratma gücünün olduğuna değinmiştir. Ayrıca Allah'ın affedicisi, koruyucu olması ve kötülere cezalandırması da değinilen kavramlar arasındadır. 7 yaşındaki kız çocuklarının Allah'ın özelliklerine ilişkin cevapları incelendiğinde; kız çocuklarının %48'i Allah'ın özelliklerini bilmediğini ifade ederken, %12'i O'nun koruyucu ve her yerde olduğunu belirtmiş, %8'i ise O'nun yarattığını ve iyilik yaptığını belirtmiştir. Aynı yaş grubu erkek öğrencilerin cevaplarına bakıldığında; %36'sı O'nun özelliklerini bilmediğine değinirken, %8'i insanları koruduğuna ve dünyayı yarattığına değinmiştir. Ayrıca çocuklar Allah'ın her şeyi görme, affetme ve kötülere cehenneme atma gibi kavramlara da değindiği görülmektedir. 8 yaş çocukların cevaplarına bakıldığında; kız çocuklarının %24'ü Allah'ın duaları kabul ettiğini, iyileri cennete kötülere cehenneme koyduğunu, O'nun yarattığını ve yağmur yağdırdığını belirtmiş, %8'i ise O'nun koruduğuna, affettiğine ve her yerde olduğuna değinmiştir. Aynı yaş grubu erkek çocuklarının yanıtları incelendiğinde; erkek çocuklarının %16'sı Allah'ın affediciliği ve duaları kabul ettiğine değinmiş, %8'i O'nun yarattığını, gece ve gündüzü oluşturduğunu ve görünmez olduğunu belirtmiştir. Ayrıca çocuklar Allah'ın yağmuru ve karı yağdırdığı, güneşi açtırdığı gibi doğa olaylarına ilişkin ifadeler de yer verdikleri görülmektedir. Bu bilgilere bakılarak 5, 6, 7 yaşındaki çocukların Allah'ın özelliklerinin neler olduğunu genel anlamda bilmedikleri ve Allah'ın özelliklerini genel olarak yaratma, koruma, kötülere cezalandırma vb. ifadelerle belirttikleri görülmüş, 8 yaş çocuklarının ise büyük çoğunluğunun Allah'ın özellikleri hakkında fikir sahibi oldukları görülmektedir. Çocukların çok az bir kısmı (%4) Allah'ın özelliklerini bilmediğini ifade etmiştir. Ayrıca 8 yaş çocukları Allah'ın özelliklerini belirtirken yağmur ve kar yağdırma, gece ve gündüzü oluşturma, güneşi çıkarma gibi doğa olaylarından yararlandıkları gözlenmiştir.

Allah tahayyülleri hakkında bilgi edinmek amacıyla görüşme yapılan 5-8 yaş aralığındaki çocuklara Allah'tan neler istedikleri sorusu yöneltilmiş, alınan cevapların analizine Tablo 5'de yer verilmiştir.

Tablo 5

Allah'tan neler istersin? sorusuna ilişkin veriler

Yaş	Allah'tan istekler	Kız		Erkek		
		f	%	f	%	
5	Oyuncak bebek	3	12	4	16	
	İstemiyorum					
	Gökyüzünden oyuncak yağması	1	4	Tavuklu pilav, şeker	1	4
	Yapıştırıcı	1	4	Yemek	2	8
	Anne ve babanın mutluluğu	1	4		2	8
	Kendine ait havuz	1	4		1	4
	Hemen yaz mevsiminin gelmesi	1	4	Zengin olmak	1	4
	Güzel bir aile	1	4	Kar	1	4
	Parasız çocuklara para vermesini	1	4		1	4
	Babamın biz para göndermesini	1	4	Bizi	1	4
	Daha çok kar yağmasını	2	8	Kız	1	4
	Allah'ın cinsiyetini öğrenmek	1	4		1	4
	Kardeşimin olması	1	4	Tavuk yemek	1	4
	Yemek	1	4	Kek	1	4
	Boya Kalemi	1	4	Baba olmak	1	4
	Teyzemi isterim	1	4	Polis olmak	1	4
	Oyuncak	2	8	Para	1	4
	Herkesin iyi olmasını	1	4	Ailemi	1	4
	Eğlence isterim	1	4		1	4
				Evime	1	4
	Dondurma	1	4	Bisiklet	1	4
	Oyuncak bebek	2	8	Kek	1	4
Sinemaya gitmek	1	4		1	4	

	Şeker çikolata	1	4	Boya kalemi	1	4
	Barbie bebek	1	4		1	4
	İstemiyor	6	24	Beni	1	4
	Köpek	1	4	Kar yağsın ve yaz gelsin	1	4
	Kardeşimin annemi üzmemesini	1	4	Sürpriz	1	4
	Oyuncak gül	1	4	Köpek	1	4
	Kuş isterim	1	4	Bütün şehir yalan	1	4
6	Yemek	1	4		2	8
	At isterim	1	4	Süt	1	4
	Oyuncak peri	1	4		1	4
	Kız kardeşim olmasını	1	4		1	4
	Büyük bir evde kendi kendine oynamak	1	4		1	4
	Ailemi korumasını isterim	1	4	Yüzme havuzu	1	4
	İstemeye korkuyorum	3	12	At isterim	1	4
					1	4
					1	4
				Annem	1	4
			Yemek	1	4	
				2	8	
				1	4	
	Ailemi korumasını isterim	1	4		3	12
	Eski arkadaşlarımı görmek isterim	1	4	Babamı	1	4
	Elma	1	4		1	4
	Barbie bebek	1	4	Yemek isterim	1	4
	Pilav	1	4	Süt isterim	1	4
	Yeni eve taşınmak	2	8	Seni	1	4
	Ev	2	8	Babamı isterim	2	8

7	Günahlarımı affetmesini	1	4	Meyve suyu isterim	1	4
	Yemek	2	8	Çok param	1	4
	Ayakkabı	1	4		3	12
	Huzur	1	4	Yavru kurtum olsun isterim	1	4
	Dünyada iyilik olmasını istiyorum	1	4		2	8
	Notlarımın yüksek olmasını istiyorum	1	4	Bütün	1	4
	Doğum gününde arkadaşlarımın eve gelmesini istiyorum	1	4	Yavru köpek isterim	1	4
	Havanın güneşli olması	1	4		1	4
	Herkesi korumasını	1	4		1	4
	Ülkemizi korumasını	1	4		1	4
İstemiyorum	5	20	Bisiklet	1	4	
				2	8	
8	Herkesi yardım etsin	1	4	Gerçek araba	1	4
	Anne ve babama iyi bakmasını	1	4	Anne	1	4
	Mutlu ve sihirli olmak	1	4	Ailemi	6	24
	Bulutların üzerinde yatmak	1	4		1	4
	Hırsızlar evimize girmesin	1	4		1	4
	Oyuncak bebek	1	4		1	4
	Bize akıl versin	1	4		1	4
	Çanta isterim	1	4	Kar	1	4
	Ailem sağlıklı olsun	2	8	Bisiklet	3	12
	Kar yağmasını isterim	1	4		1	4
	Hasta abimin iyileşmesini	1	4	Büyük ev ve bisiklet	1	4
	Ailem ve benim mutluluğumu	1	4	Allah'ı görmek	1	4
	Ailem ve bana kimsenin kötülük yapmamasını	1	4		1	4

Mutluluk isterim	1	4	1	4	
Polis olmak isterim	1	4	2	8	
Bisiklet	2	8	1	4	
Bütün insanları korumasını	1	4	1	4	
Ailemi korumasını	4	16	Lüks bir ev	1	4
Herkesin iyi ve çalışkan olmasını	1	4			
İstemiyorum	1	4			

Tablo 5'e bakıldığında, 5 yaşındaki kız çocuklarının Allah'tan isteklerine ilişkin ifadeleri incelendiğinde kız çocuklarının % 12'si oyuncak bebek istediğini ifade ederken % 8'i kar yağmasını istediklerini belirtmiştir. Ayrıca çocukların ifadeleri incelendiğinde gökyüzünden oyuncak yağması, kendine ait havuzunun olması ve boya kalemi gibi isteklerinin de bulunduğu görülmektedir. Aynı yaş grubu erkek çocuklarının % 16'sı Allah'tan istediği bir şey olmadığını belirtirken % 8'i yemek, oyuncak araba gibi isteklerinin olduğunu ifade etmişlerdir. 6 yaş çocuklarının Allah'tan isteklerine ilişkin ifadelerine bakıldığında kız çocuklarının % 24'ü Allah'tan bir şey istemediğini belirtirken, % 12'si O'ndan bir şey istemeye korktuklarını ifade etmiştir. Bunlara ek olarak kız çocukları oyuncak bebek, köpek, at, dondurma vb. istekleri olduğuna da değinmişlerdir. Aynı yaş grubu erkek çocukların Allah'tan neler istediğine ilişkin ifadelerinde; çocukların % 8'i bir şey istemediğini, oyuncak istediğini belirtirken % 4'ü cennete gitmek, köpek, oyuncak, kek, büyümek vb. isteklerinin olduğunu belirtmiştir. 7 yaşındaki kız çocuklarının ifadelerine bakıldığında, çocukların % 20'si Allah'tan bir şey istemediğini belirtirken, % 8'i yeni eve taşınma, yemek gibi isteklerine değinmiş, % 4'ü ise oyuncak, günahlarını affetmesini, notlarının yüksek olmasını, ailesini korumasını, ülkemizi korumasını vb. istekleri olduğunu belirtmiştir. Aynı yaş grubu erkek çocuklarının Allah'tan istekleri incelendiğinde; çocukların % 12'si Allah'tan bir şey istemediğini, oyuncak istediğini belirtirken, % 8'i babasını ve cennete girmek istediğini belirtmiştir. Ayrıca çocuklar bu isteklerinin yanı sıra Allah'ın insanları koruması, kötülüğün iyiliğe dönüşmesi, tüm Müslümanların günahlarını affetmesi, çok parası olması vb. istekleri de bulunmaktadır. 8 yaşındaki kız çocuklarının % 16'sı Allah'ın ailesini korumasını, % 8'i bisiklet ve ailesinin korunması, %4'ü ise mutluluk, polis olmak, herkese yardım edilmesi, hasta abinin iyileşmesi vb. isteklerine değinmiştir. Aynı yaş grubu erkek çocuklarının % 24'ü Allah'ın ailesini korumasını, % 12'si bisiklet, % 8'i ise büyümek istediğini belirtmiştir. Ayrıca çocuklar cennete gitmek, anne babalarının ölmemesi, kimsenin ölmemesi, kıyamet gününün olmaması, dünyadaki savaşların bitmesi vb. istekleri de bulunmaktadır.

Tartışma ve Sonuç

İnsanların inanma ihtiyaçları yaradılıştan gelmektedir. Bireylerin inançları Tanrı ekseninde şekillenmekte ve Tanrı tasavvuru çoğunlukla dini hayatın en merkezi kavramı olarak nitelendirilmektedir. Araştırmada bireylerin diğer varlıklarla olan ilişki biçimlerini etkileyen, temeli erken çocukluk döneminde atılan ve bireylerin yaşantılarında bu denli öneme sahip kavram olan Tanrı tahayyüllerinin okul öncesi ve ilkokul öğrencilerinde (5-8 yaş) incelenmesi amaçlanmıştır.

5-8 yaş aralığındaki çocukların Allah tahayyülleri hakkında bilgi edinmenin amaçlandığı çalışmada çocukların Allah'ı tanıyıp tanımadıkları incelenmiştir. Elde edilen verilere göre çocukların büyük çoğunluğu (% 87) Allah'ı tanıdığını ifade ederken, az bir kısmı (% 13) tanımadığını belirtmiştir. Çocukların Allah'ı tanıma oranları cinsiyete göre dağılımında; kız çocuklarının Allah'ı tanıma oranları yalnızca 5 yaş civarında erkeklerden fazla olduğu, diğer yaş dönemlerinde erkek çocukların kız çocuklarına oranla Allah'ı tanıma oranlarının daha yüksek olduğu saptanmıştır. Yaşla birlikte çocukların Allah'ı tanıma oranlarında belirgin bir artış görülmemektedir. Ancak 8 yaş çocuklarının tümünün Allah'ı tanıdıklarını belirttiği tespit edilmiştir. Çocuklarla yapılan görüşmelerde, Allah'ı tanımadığını ifade eden çocukların Allah'ı tanıdıkları fakat ifade edemedikleri de gözlenmiştir. Çocuklara soru ilk sorulduğunda biraz tereddüt ettikleri fakat zamanla güven ilişkisi kurulduktan sonra kendilerini rahatça ifade edebildikleri gözlemlenmiştir.

Çocukların Allah'ı kimden öğrendiklerine ilişkin elde edilen verilere göre, çocukların büyük çoğunluğunun Allah'ı annelerinden öğrendikleri sonucuna ulaşılmıştır. Anne dışındaki diğer kaynak ise 5, 6, 7 yaş gruplarında baba olmaktadır. Bu sonuca paralel olarak Dickie ve arkadaşları (2006) gerçekleştirilen bir çalışmada ebeveynlerin özellikle annelerin, kız ve erkek çocuklarının dinî algılarını ve Tanrı tahayyüllerini etkiledikleri saptanmıştır. Rizzuto'ya (1979) göre çocuk Tanrı tahayyülünü tek başına değil, anne-baba, kilise, yetişkinlerin din hakkındaki konuşmalarıyla şekillenmektedir. Erikson'un sosyal bilişsel kuramında da çocuklar dini inancı öğrenebilmeleri için kendilerine rol model olacak yetişkinlere ihtiyaç duydukları belirtilmiştir (Gürses ve Kılavuz, 2011). Çocuklarda Allah tahayyülünün oluşmasında birinci dereceden annenin daha sonra babanın etkisi açık bir şekilde görülmektedir. Dickie ve arkadaşlarının (1997) bu konu üzerine yaptıkları bir diğer çalışmada aynı bulguya ulaşmışlar ve bu durumun zamanla tam tersine dönmesini çocuğun hangi ebeveyni güçlü ve merkezi gördükleri ile ilişkili olduğu kanaatine varmışlardır. Öğretmen, dede, anneanne/ babaanne ve büyük kardeş etkisi ise çok kısıtlı kalmaktadır. Bu sebeple ebeveynlerin çocuklarına din eğitimi verirken ve Allah'ı öğretirken kalıcı etkisi her zaman göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim Öcal'a (2004) göre anne ve babalara düşen görev ise çocuklardaki Tanrı tahayyülünün sağlıklı bir şekilde ve gelişim aşamalarına uygun olarak ortaya çıkmasına yardımcı olmaktır. Zira çocukların Tanrı tahayyülünün oluşumunda ailenin eğitim biçiminin yanısıra kendi Tanrı tahayyülleri de oldukça etkili olmaktadır (Hertel, 1995). Bu çalışmada 8 yaşındaki çocukların da Allah'ı çoğunlukla

annelerinden öğrendiği sonucuna ulaşılmaktadır. Ancak 8 yaş çocuklarında Allah'ın öğrenildiği ikinci kaynak diğer yaş dönemlerinden farklı bir şekilde baba yerine Kuran kursları olarak saptanmıştır. Çocukların Allah'ı Kuran kursundan öğrenme oranı cinsiyete göre de farklılık göstermektedir. Erkek çocuklarının, Allah'ı Kuran kursundan öğrenme oranının, kız çocuklarına göre daha fazla olduğu saptanmıştır. 8 yaşındaki erkek çocukların cami Kuran kurslarına gönderilmesi yani yaş büyüdükçe ailenin, dini eğitim amaçlı kurumlardan yararlanması fakat aynı yaş grubundaki kız çocukların ise kurumlara gönderilmemesi dikkat çekmektedir.

Çocukların Allah'ın onlara göre nasıl olduğu sorusuna ilişkin elde edilen verilere göre 5 yaşındaki çocuklar genel anlamda Allah'ın insana benzediğini ifade etmişlerdir. Başka bir ifadeyle çocuklardaki Allah tahayyülü antropomorfik özellikler taşımaktadır. 5 yaş çocuklarının Allah'ı tanımlarken “*Güzel bir prens, saçları sarı bir insan, çok büyük bir erkek, sakallı Kuran okuyan biri, babaya benziyor, cami hocası gibi cübbeli ve kasketli bir şey*” gibi ifadeler kullanması Allah'ın insana benzetilmesine örnek verilebilir. Lond, Elkind ve Spilka'ya (1967) göre de ilk çocuklukta Allah düşüncesi antropomorfisttir. Bu dönemde Allah insani vasıfların tümünü taşıyan, gökyüzünde yaşayan, düşmanları ve dostları olan yaşlı bir dede olarak tasavvur edilir. Bu sonuca paralel olarak Barnes tarafından gerçekleştirilen Kaliforniyalı çocukların dini yaşantısının araştırıldığı çalışmada çocukların büyük bir bölümünün Allah'ı büyük ve çok iyi bir insan olarak tasavvur ettikleri görülmüştür. Bazı çocuklar ise Tanrıyı beyaz elbise giyen, aksakallı bir ihtiyar olarak tasvir etmişlerdir (Akt., Selçuk, 1990). Bovet'e (1958) göre 5 yaşındaki çocuklar henüz somut düşündüklerinden Allah'ı da somut varlık olarak algırlar. Onların düşüncelerinde Allah tüm insanlardan çok daha büyük bir insan gibidir. Mehmedoğlu (1998) tarafından gerçekleştirilen çocuklarda dini duygunun gelişiminin incelendiği çalışmada, 5-6 yaş grubu çocuklar tarafından Allah doğal olarak insani vasıflarla tasavvur edilmektedir. Çocukların Allah ile ilgili kullandığı her sıfatın içerisinde, fiziksel unsurlardan ve duyular âleminde bir şeyler bulmak mümkündür.

Araştırmaya katılan 6 yaş çocukların Allah'ın nasıl olduğu ile ilgili elde edilen verilere bakıldığında; kız çocukları Allah'ın çok büyük olduğuna vurgu yaptıkları tespit edilmiştir. 6 yaşındaki kız çocuklarının Allah'ı tanımlarken “*Çok büyük, büyük kolları ve gözleri olan bir şey, büyük kırmızı pembe binaya benziyor, güzel ve büyük bir şey*” gibi ifadeler kullanması Allah'ın büyüklüğüne yapılan vurguya örnek verilebilir. Öcal (2004) tarafından gerçekleştirilen çalışmada 6 yaşındaki kız ve erkek çocukların ifadelerinde “Allah çok büyük, beyaz sakallı, beyaz elbisesi ve beyaz şapkası var. Çok büyüktür. Allah büyüktür vb.” ifadeler Allah'ın büyüklüğüne vurgu yapıldığı görülmektedir. Aynı yaş grubundaki erkek çocuklarına bakıldığında; Allah'ı insana benzetme yerine farklı büyük ve iyilik özellikleri taşıyan nesne ve maddelere benzetildiği saptanmıştır. Bu çalışmada çocukların Allah'ı tanımlarken “*Kara benziyor, Büyük mavi kaya, Gökyüzünde, Güneşe benziyor, Çok karışık güzel bir şey, Sıcak ve büyük güçlü adam*” gibi ifadeler kullanması bu sonucu destekler niteliktedir. Leuba (1917) tarafından gerçekleştirilen çalışmada küçük çocukların Tanrı'yı ‘ruha,

buluta, ateş topuna' başka bir deyişle nesne ve maddelere benzettiklerini; çocukların üçte birinin de Tanrı'yı 'güçlü bir adam, bir insan ve yaratıcı' olarak tasvir ettiklerini saptanmıştır (Akt. Thackeray, 2000).

7 yaşındaki çocukların Allah'ın nasıl olduğuna ilişkin elde edilen verilere bakıldığında; kız çocukların Allah'ı iyi, gökyüzünde yaşayan, büyük ve iyi kalpli olarak tanımladığı tespit edilmiştir. Kız çocuklarının Allah'ı tanımlarken "*Allah büyük bir şeydir. Çok büyük, iyidir, iyi kalplidir çok iyidir. Gökyüzünde olan biri, beyaz dumana benziyor, gökyüzünde yaşıyor cinsiyeti yok beyaz renkli biri.*" gibi kullandıkları ifadeler bu sonucu destekler niteliktedir. Allah'ın gökyüzünde yer almasına paralel olarak Mehmedoğlu (1998) tarafından gerçekleştirilen çalışmada çocuklara göre Allah gökyüzünde, bulutların üstünde, havada, uzayda (% 57) gibi yukarıda bir yerlerde yaşadığı sonucuna ulaşılmıştır. Yavuz (1986) tarafından gerçekleştirilen diğer bir çalışmada, Allah'ın nerede olduğu sorusuna ilişkin yanıtlar şu şekildedir; "Allah göktedir", "üstümüzde", "gökyüzünde", "havada", "nerede dersen, O oradadır", "gökyüzünün en yüksek katındadır", "yücelerde", "bulutları ötesinde", "cennette", "iyi kalpli insanların kalplerinde", "O'nun nerede olduğu bilinemez", "Allah göktedir", "dünyadan çok yukarıdadır", "her yerdedir" şeklindedir. Yavuz'a (1986) göre çocukların Tanrı'yı özellikle gökte, bulutların üstünde, yukarıda vb. olduğunu söylemesi, saygı gösterilmesi gereken ve yüce olan Tanrı'nın mekan seçimi için doğaldır. 7 yaşındaki erkek çocukların, Allah'ın nasıl olduğuna ilişkin elde edilen verilerde, Allah'ın iyi kalpli olduğu ve çok büyük olduğunu sonucuna ulaşılmıştır. Peker'e (1993) göre bu yaş döneminde Allah ile ilgili çocuğa verilen bilgiler ve eğitim çocuğun din duygusunun gelişiminde oldukça etkilidir. Diğer bir ifadeyle çocuğa bu yaşlarda "Allah yaramazlık yapanı yakar, cehennemine atar vb. sözlerle korkutulursa çocukta Allah korkusu; Allah kullarını sever, onlara her zora düştüklerinde yardım eder, iyiliklerde bulunur, cennete yollar vb. sözler çocukta Allah sevgisinin oluşumuna katkı sağlamaktadır (Ay, 1994; Tütüncü, 1987). Bu sonuca paralel olarak Nelsen ve Kroliczak (1984) Tanrı'nın cezalandırması vurgusunun çocuk üzerindeki etkisini araştırdıkları çalışmalarında cezalandıran bir Tanrı vurgusunun çocuklara sıklıkla hatırlatılmasının onlarda gazap eden bir Tanrı tasavvuru oluşturmalarına sebep olduğunu ve bu tasavvura sahip çocukların öz suçlama düzeylerinin yüksek; özgüvenin ise düşük olduğu bulgularına ulaşılmıştır. Bu araştırmada elde edilen sonuca bakıldığında 7 yaşındaki erkek çocuklarda Allah sevgisinin daha ağır bastığı görülmektedir.

8 yaşındaki çocukların Allah'ın nasıl olduğu ile ilgili elde edilen verilere bakıldığında; kız çocukları Allah'ı genel olarak insana benzetmişler veya O'nu herhangi bir şeye benzetmekte zorlanıp hiçbir şeye benzetememişlerdir. Kız çocuklarının Allah'ı tanımlarken; "İnsana benziyor (erkeğe), mavi başörtülü mavi gözlü bayan, benzemiyor, görünmez, bize benzemiyor, gökyüzündeki bir şey, büyük yuvarlak mavi bir şey, bembeyaz şekilsiz bir şey vb." gibi ifadelerle yer vermesi bu sonucu destekler niteliktedir. Ulaşılan sonuçla paralel olarak Piaget (2005) 7-8 yaşlarındaki çocukların Tanrı'yı kesinlikle bir insan olarak, insanî özelliklere sahip bir varlık olarak ya da insanların önderi olan bir insan olarak tasavvur ettiklerini belirtmektedir. Öcal'a

(2004) göre 8 yaşındaki çocuklar Allah'ı somut bir şekilde tasavvur ederler. Ancak bazı çocuklar yavaş yavaş Allah'ı nasıl olduğu bilinmeyen, hiçbir şeye benzemeyen varlık olarak tasavvur ettiklerini belirtmiştir. 8 yaşındaki erkek çocukların Allah'ın nasıl olduğuna ilişkin cevapları incelendiğinde; çocuklar Allah'ı genel olarak insana, sakallı insana benzettikleri görülmüştür. 8 yaşındaki erkek çocukların Allah'ı Kuran kurslarından öğrendikleri sonucu dikkate alındığında bu çocukların Allah'ı anlatan kişiyle özdeşim kurarak Allah tahayyülünü şekillendirdiği görülmektedir. Arslan'a (2004) göre bu dönem çocukların özdeşim kurabilecekleri bir örnek model arayışı içinde oldukları dönemdir. Harms da (1944) 7-12 yaş çocuklarının Tanrı'yı gerçek bir insan olarak düşündüklerini, birçok çocuğun Tanrı'yı din adamı şeklinde tasavvur ettiğini ifade etmektedir (Akt. Clark, 1963). Buna paralel olarak çocuklarda Tanrı tahayyülünü inceledikleri çalışmalarında Roos ve arkadaşları da (2004) okul öncesi dönemindeki çocukların Tanrı tahayyüllerinin şekillenmesinde öğretmenleriyle ilişkilerinin anneleriyle olan ilişkilerinden daha etkili olduğunu bulgusuna ulaşmışlardır.

5-8 yaş çocuklarının Allah'ın nasıl olduğuna ilişkin algılarına genel olarak bakıldığında, 5 yaş çocuklarında Allah insana benzetilmektedir yani Allah tahayyülü antropomorfisttir. 6 yaşta ise Allah'ın daha çok büyüklüğü ve iyiliği üzerinde durulduğu gözlenmektedir. 7 yaş çocuklarında ise Allah büyüklük özelliği ve gökyüzü ile eşleştirilmiştir. Bunun sebebi gökyüzünün sonsuza açılması, uçsuz bucaksızlığı ve Tanrı'nın yüceliğine işaret ettiği için metaforik olarak çocuklarda sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. 8 yaşta ise insana benzetme tekrar ön plana çıkmaktadır. Bu yaş çocuklarının cami Kuran kurslarına gittikleri görülmektedir. Çocukların Allah'ı insana benzetme nedeninin, Allah'ı anlatan kişilerle Allah'ı özdeşleştirdiklerinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Çocukların Allah'ın özelliklerinin neler olabileceğine ilişkin elde edilen verilere göre, 5 yaşındaki çocuklar genel anlamda Allah'ın özelliklerini bilmediğini savunmuşlardır. 5 yaşındaki kız ve erkek çocukları Allah'ın yarattığını ve kötülerini cezalandırdığını belirtmişlerdir. 5 yaşındaki kız çocuklar, erkek çocuklardan farklı olarak Allah'ın koruyucu özelliğine de vurgu yaptıkları görülmüştür. Fromm'un (2000) çalışmasında çocuklar, Allah'ın onları tıpkı bir anne gibi sevdiği onları koruduğunu belirtmişlerdir. Heller'e (1984) göre kız çocuklarının Tanrı tasavvurları, erkeklerinki gibi, somut gerçeklerle ve olaylarla ilgisinin kurulmasına benzememektedir. Çünkü kız çocuklar, estetik referansları, kendi estetik ve kadınsı özelliklerini Tanrı'ya yansıtmaktadırlar. Bu bilgiye dayanarak 5 yaşındaki kız çocukların annenin özelliği olan koruyuculuğu Tanrı'ya atfederek kendi hemsinlerinin özelliğini Tanrı'ya aktardığı sonucuna ulaşılabilmektedir. 6 yaşındaki çocuklar da 5 yaşındaki çocuklar gibi genel anlamda Allah'ın özelliklerini bilmediklerini savunmuşlardır. 6 yaşındaki kız çocukları Allah'ın iyileri cennete, kötülerini cehenneme attığını, büyük ve güçlü olduğunu belirtmişlerdir. Aynı yaş grubu erkek çocuklar ise Allah'ın yaratma gücünü, büyük olduğu ve kötülerini cezalandırdığını vurgulamıştır. 6 yaşındaki çocukların Allah'ın özelliklerine ilişkin tasavvurlarında cinsiyete ilişkin büyük oranda farklılaşma tespit edilmemiştir. Bu yaş grubu çocukları Allah'ın nasıl olduğu ve özelliklerinin neler olduğu sorularında tutarlı yanıtlar vererek O'nun büyüklüğünü vurguladıkları görülmektedir. 7 yaşındaki

çocukların Allah'ın özelliklerine ilişkin verdikleri cevaplar incelendiğinde; bu yaş grubu çocukları da tıpkı 5 ve 6 yaş gruplarında olduğu gibi Allah'ın özelliklerini genel anlamda bilmediklerini ifade ettikleri tespit edilmiştir. 7 yaşındaki kız çocukları O'nun koruyucu olduğuna, yarattığına ve iyilik yaptığına değinmişlerdir. Aynı yaş grubu erkek çocukları ise O'nun yaratma, kötülerden koruma ve kötülere ceza verme gibi özelliklerinin olduğunu savunmuşlardır. 7 yaşındaki kız ve erkek çocukların Allah'ın özelliklerine ilişkin hem olumlu (iyilik yapması, duaları kabul etmesi, koruyucu olması vb.) hem de olumsuz durumları (kötüleri cezalandırma, cehenneme, ateşe atma vb.) betimleyici nitelikte yanıtlar verdiği görülmektedir. Ancak 7 yaş çocuklarının Allah'ın özelliklerine ilişkin verilerine bütün olarak bakıldığında olumlu özelliklere daha fazla yer verdikleri görülmektedir. Elde edilen sonuçlarla paralel olarak Mehmedoğlu (1998) tarafından gerçekleştirilen bir çalışmada çocukların Allah hakkındaki inançların genel anlamda olumlu olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çocuklara göre Allah onları, zayıf ve güçsüz, suçlu, yalancı, yaramaz olsalar bile onları tıpkı anneleri gibi sevmekte ve bu sevgisi hep devam etmektedir. “*Bizi koruduğu için Allah bizi sever*” şeklindeki cevapların çokluğu çocukların sevebilecekleri, kendilerini koruyan, ona güvenebilecekleri, dost bir Allah'a inandıklarını ortaya koymaktadır. Bu çalışmada çocukların % 88,6'sı Allah'ı sevdiğini, buna ilaveten % 65,9'u Allah'tan korkmadığını söylemektedir. Allah'tan korktuğunu dile getirenlerin ise, korku ifadelerinin çoğunlukla ailelerinden gelen dini inanç ve öğretilerin bir yansıması olduğu sonucuna ulaşılmıştır. 8 yaşındaki çocukların Allah'ın özelliklerine ilişkin yanıtları incelendiğinde, bu çocukların diğer yaş dönemlerinden farklı olarak çoğunlukla Allah'ın özellikleri hakkında bir fikre sahip oldukları ve çocukların oldukça az bir kısmının Allah'ın özelliklerini bilmediklerini belirttikleri görülmüştür. Bu yaş dönemindeki kız ve erkek çocuklar, Allah'ın yarattığı, iyileri cennete kötülerini cehenneme koyduğu gibi özelliklerin yanı sıra O'nun gece ve gündüzü yarattığı, yağmuru karı yağdırdığı, güneş açtırdığı gibi doğaya ilişkin özellikleri de atfettikleri görülmektedir. Araştırma sonuçlarına paralel olarak Yavuz (1983) tarafından gerçekleştirilen çalışmada da 7-12 yaş aralığındaki çocuklar Allah'ın özelliklerine ilişkin; O her şeyin yaratıcısıdır. O dağları, kuzuları hayvanları yaratmıştır. Bizi korur, her şeyi görür ve bilir. İsterse deprem yapar güçlü binaları yıkar. İyileri ödüllendirip kötülerini cezalandırır gibi hem Allah'ın yaratıcılığı, affediciliği hem de O'nun doğadaki olayları kontrol ettiğine ilişkin ifadelerin bulunduğu görülmektedir.

5-8 yaşındaki çocukların Allah tahayyüllerinin incelendiği çalışmada çocuklara Allah'tan neler istedikleri sorulmuş. 5 yaşındaki kız çocuklar Allah'tan bebek, kar yağması, boya kalemi isterken, erkek çocuklar Allah'tan yemek, oyuncak araba vb. isteklerde bulunmuştur. Bu yaş dönemi özellikleri incelendiğinde 5 yaşındaki çocukların Allah'tan istekleri genel anlamda o andaki ihtiyaç duyduğu maddi unsurları içermektedir. Ayrıca bu çocukların istekleri yalnızca kendilerine yöneliktir. Piaget'e (2005) göre bu yaş dönemindeki çocuklar egosantrik (benmerkezci) özellikler göstermektedir. Bu durum çocukların isteklerinde yalnızca kendilerini ön plana almalarını anlaşılır kılmaktadır. 6 yaşındaki çocukların Allah'tan isteklerine ilişkin ifadelerine bakıldığında kız çocuklar genel anlamda Allah'tan bir şey istemediklerini, O'ndan bir şey istemeye korktuklarını belirtirken dondurma, oyuncak bebek vb. isteklere değinen çocuklar da bulunmaktadır.

Aynı yaş grubu erkek çocuklarının Allah'tan isteklerine ilişkin ifadelerde; erkek çocuklar da Allah'tan bir şey istemediklerini, köpek istediklerini, cennete gitmek istediklerini belirtmişlerdir. Bu yaş döneminde çocukların Allah'tan istekte bulunmalarıyla ilgili tedirginlik yaşadıkları gözlenmiştir. Bu istemekle ilgili bir çekingenlik olabileceği gibi soyut olduğundan Allah'tan bir şey istenmesinin bilinmemesi veya Allah'tan istemekten korkma şeklinde de olabileceği düşünülmektedir. Çocukların somut işlem döneminde olmaları bu durumun nedeni olabilmektedir. Ayrıca bu yaş dönemindeki çocukların isteklerinde 5 yaş dönemindeki çocuklarda olduğu gibi egosantrik (benmerkezci) özellikler bulunmaktadır. Bu sonuçla paralel olarak David Heller'in (1984) çocukların Tanrı kavramlarıyla alakalı çalışmasında, 4-6 yaş çocuklarında öncelikli olarak çocuğun refahıyla ilgilenen Tanrı'yla birlikte, dikkat çekecek ölçüde benmerkezciliğe işaret edilmektedir. 7 yaşındaki çocukların Allah'tan istekleri incelendiğinde bu yaş dönemindeki çocuklar da 6 yaş döneminde olduğu gibi genel anlamda Allah'tan bir şey istemediklerini dile getirmişlerdir. Ayrıca 7 yaşındaki kız çocuklar Allah'tan yeni eve taşınma, yemek, ailesini koruması ve notlarının yüksek olması gibi isteklerine değinirken, aynı yaş grubu erkek çocukları ise Allah'tan oyuncak, cennete gitmek, Müslümanların günahının silinmesi gibi isteklerde bulunmuştur. Bu bilgilere bakılarak 7 yaşındaki çocukların kendi ihtiyaçlarına yönelik maddi ihtiyaçlara yer verirken aynı zamanda kendileri dışındaki diğer insanlara (aile) ilişkin isteklere de yer vermeye başlamışlardır. Bu durum önceki yaş dönemlerinde görülen benmerkezci düşüncenin etkisinin azaldığının göstergesidir. 8 yaşındaki çocukların Allah'tan istekleri incelendiğinde kız çocuklar, Allah'ın ailesini korumasını, mutluluk, herkese yardım etmek, herkesin çalışkan olması vb. isteklerde bulunurken; erkek çocuklar Allah'ın ailesini korumasını, büyümek, anne babaların ölmemesi, kıyametin kopmaması, savaşların bitmesi gibi isteklerde bulunmuşlardır. 5-6-7 yaş çocuklarında o anki ihtiyaçları ön plana çıkmakta ve Allah'tan bu ihtiyaçlarını karşılamalarını istemektedirler. Bu ihtiyaçlar bazen somut, bazen soyut ve psikolojik şekilde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; tavuklu pilav, yemek, kek, ayakkabı, bisiklet gibi somut istekler veya annem babamın yanına gitmeme izin versin, kardeşimin olmasını isterim, kardeşimin annemi üzmemesini isterim, eski arkadaşlarımı görmek isterim gibi soyut ve psikolojik ihtiyaçlar olabilmektedir. Ayrıca isteklerin büyük bir kısmının benmerkezci olduğu görülmektedir yani bir başka deyişle başkaları için değil sadece kendi için istekte bulunmaktadırlar. 8 yaşındaki çocukların isteklerinde ise diğer yaş dönemlerinden (5-6-7 yaş) farklı olarak kendileri dışında aileleri, toplum veya tüm dünya ile ilgili isteklerinin olduğu görülmektedir. Bu sonuca paralel olarak Long, Elkind ve Spilka'ya (1967) göre 5-12 yaş arasındaki süreçte Allah'tan isteklerin, alışkanlıklardan, ezberlenmiş parçalardan ve somut kişisel isteklerden; insancıl ve altruistik (başkalarını düşünme) hassasiyetler içeren daha soyut talepler yönünde bir gelişme seyretmektedir. Çabuk'a (2006) göre ise okul öncesi dönemde şeker ve oyuncak istemek için yapılan benmerkezci isteklerin yerini okul çağında hastalıktan ve felaketten korunma, sevdiklerinin ve ülkenin iyiliği vb. istekleri içeren altruistik istekler almaktadır.

Araştırmada çocukların Allah'tan isteklerinin yaşa ve cinsiyete göre değişimine yer verilmiştir. Sosyo-ekonomik durumun da çocukların Allah'tan olan isteklerini

etkileyebileceği düşünülmektedir. Ancak bu konuda Şafak (2006) tarafından 6-11 yaş aralığındaki çocuklarla gerçekleştirilen çalışmada, çocukların sosyo-ekonomik düzeyi ne olursa olsun dua ettikleri zaman çocuklar maddiyata dayanan şeylerden çok sağlık ve mutluluk diledikleri (% 82,2) sonucuna ulaşılmıştır. Hangi gelir seviyesinde ya da yaş grubunda olursa olsun çocukların bu öncelikli isteklerinin değişmediği görülmüştür.

Öneriler

Araştırmanın verileri ışığında aşağıdaki önerilerde bulunulabilir;

1. Bu çalışmada okul öncesi ve ilkokul çağındaki çocukların Allah tahayyülleri hakkında bilgi almak için çocuklarla görüşmeler yapılmıştır. Bu alanda çalışmayı düşünen araştırmacılar, görüşmenin yanı sıra çeşitli projektif tekniklerden (resim analizi vb.) de faydalanabilir.
2. Çocukların Allah tahayyüllerinin yanı sıra ahiret, peygamber, cennet, cehennem vb. konulardaki tahayyülleri de incelenebilir.
3. Çalışmada 5-8 yaş çocuklarının Allah tahayyülleri incelenmiştir, bu yaş aralığı genişletilebilir.
4. Araştırmada çocukların Allah tahayyüllerini etkileyen yaş, cinsiyet gibi değişkenlere, sosyo-ekonomik faktörler, ailenin dindar olup olmaması vb. farklı değişkenler eklenebilir.
5. Araştırmada belirtildiği üzere çocuklar belirli yaş dönemlerinde bilişsel gelişimleri doğrultusunda Allah tahayyülü oluşturabilmektedir. Bu nedenle çocuklara verilecek din eğitimi çocukların bilişsel seviyesine uygun şekilde planlanmalıdır.
6. Bireylerin diğer varlıklarla olan ilişki biçimlerini etkileyen, temeli çocukluk döneminde atılan ve bireylerin yaşantılarında bu denli öneme sahip olan Allah tasavvurunun çocuklara istendik bir biçimde kazandırılmasında ailenin önemi fark edilmelidir.
7. Aileler, Allah tahayyülünü disiplin kurma amacıyla korkutucu ve cezalandırıcı şekilde betimlemek yerine O'nun bağışlayıcılığı, affediciliği, sevgisi temele alınarak betimlenmelidir.

Kaynakça

- Akturan, U. ve Esen, A. (2008). Fenomenoloji. *Nitel Araştırma Yöntemleri* (Editörler: Baş, T. ve Akturan, U.). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Altaş, N. (2001). *İlköğretimde din kültürü ve ahlâk bilgisi öğretimi* (1. Baskı). Ankara: Nobel Yayınları.
- Anslan, A. (2004). Bir sosyolojik olgu olarak televizyon. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 1(1), 1-17.
- Arthur, J. T. (1979). *Çocuk psikolojisi* (Çev. Günçe, G.). Ankara: A.Ü.E.F. Yayınları.
- Ay, M. E. (1993). Çocuk ve din eğitimi. *Yeni Dünya Dergisi*, 2, 71.
- Ay, M. E. (1994). *Din eğitiminde mükafat ve ceza*. İzmir: Nil Yayınları.
- Barrett J. & Richert, R. A. (2003). Antropomorphism or preparedness exploring children's God concepts. *Review of Religious Research*, 44, 300-312.
- Bedir, F. N. (2017). Yetişkinlerin çocukluk anılarındaki imgesinin analizi. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(32), 717-740.
- Bilgin, B. (1986). *Çocuğun manevi eğitimi. Din Öğretimi Dergisi*, 10.
- Bovet, P. (1958). *Din duygusu ve çocuk psikolojisi* (Çev. S. Odabaş). Ankara.
- Buhari, E. A. M. (1981). *El-Camiu ş-Sahih* (Cilt I-VIII). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Clark, W. H. (1961). *The psychology of religion*. New York: The Macmillan Company.
- Corvelyn, J. & Luyten, P. (2005). *Psychodynamic psychologies and religion*. New York: The Guilford Press.
- Çabuk, S. K. (2006). İlköğretim öğrencilerinde Allah inancı (Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Çetin, B. (1991). *6-12 yaşları arasındaki çocuklarda Allah inancının gelişimi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Dickie, J. R., Eshleman A. K., Merasco, D.M., Shepard, A., Wilt, M. V., and Johnson, M. (1997) Parent-child relationships and children's Images of God. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36(1), 25-43.
- Durusoy, A. (1998). Hayal. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hayal> Erişim tarihi: 05.02.2019.
- Ekiz, D. (2009). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Anı Yay.
- Evkuran, M. (2007). İslam düşünce geleneğinde Tanrı tasavvuru. *İslami İlimler Dergisi*, 2(1), 45-62.
- Freud, S. (1918). *Totem and taboo* (Çev. A. A. Brill, Moffat), New York: Yard and Company.
- Freud, S. (1927). *Bir yanılısamının geleceği*. (Çev. H.Z. Kars), İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Froom, E. (2000). *Psikanaliz ve din* (Çev. Arıtan, A.). İstanbul: Arıtan Yayınevi.

- Garrod, A., Beal, C. & Shin, P. (1990). The development of moral orientation in elementary school children. *Sex Roles*, 22, 13-27.
- Goldman, R. J. (1964). Researches in religious thinking. (L. B. Brown Ed.) *Psychology and Religion* (Middlesex, England: Penguin Education, 1973) adlı eserin içinde, 165-185.
- Grimes, C. (2007). God image research: A literature review. *Co-published Simultaneously in Journal of Spirituality in Mental Health*, 9(3/4), 11-32.
- Gürses, İ. & Kılavuz, M. A. (2011). Erikson'un psiko-sosyal gelişim dönemleri teorisi açısından kuşaklararası din eğitimi ve iletişiminin önemi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20(2), 153-166.
- Harms, E. (1944). The development of religious experience in children. *The American Journal of Sociology*, 50(2).
- Heller, D. (1984). *The children's God*. (Unpublished Doctora Thesis). The University of Michigan.
- Heller, D. (1988). *The children's God*. London: The University of Chicago Press Ltd.
- Hertel, B. R. and Donahue, M.J. (1995). Parental influences on God images among Children: Testing Durkheim's Metaphoric Parallelism. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 34(2), 186-199.
- Hökelekli, H. (1998). *Din psikolojisi*. Ankara: TDV Yayınları.
- Kay, W. K. & Ray, L. (2004). Concepts of God: The salience of gender and age. *JET*, 17(2), 238-251.
- Kaya, M. (2011). Tasavvur, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tasavvur> Erişim Tarihi: 05.02.2019.
- Kirkpatrick, L. A. (1992). An attachment-theory approach to the psychology of religion. *International Journal for the Psychology of Religion*, 2, 3-28.
- Kohlberg, L. & Kramer, R. (1969). Continuities and discontinuities in childhood and adult moral development. *Human Development*, 12, 93-120.
- Kvale, S. (1996). *InterViews: An introduction to qualitative research interviewing*. Thousand oaks: sage
- Ladd, K. L., Mc Intosh, D. N. & Spilka, B. (1998). Children's God concept: Influences of denomination, age, and gender, *The International Journal for the Psychology of Religion*, 8, 49-56.
- Lincoln, Y. S. & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquirv*. Newbury Park: Sage Publications.
- Long, D., Elkind, D., & Spilka, B. (1967). The child's conception of prayer. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 6, 101-109.
- Mehmedoğlu, Y. (1998). *Çocuk gelişimi ve eğitimi*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Mehmedoğlu, A. U. (2011). *Tanrı'yı tasavvur etmek*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.

- Nelsen, H. M. and Kroliczak, A. (1984). Parental use of the threat “God will punish”: replication and extension. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 23(3), 267-277.
- Öcal, M. (2004). Okul öncesi ve ilköğretim çağı çocuklarının Allah tasavvurları üzerine bir araştırma. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(2), 59-80.
- Peker, H. (2008). *Din psikolojisi*. Samsun: Aksiseda Matbaası.
- Piaget, J. (2005). *Çocuğun gözüyle dünya*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Ritzer, G. (2014). *Klasik sosyoloji kuramları*. Ankara: De ki Yayınları.
- Rizzuto, A. M. (1979). *The birth of the living God*. Chicago: The University of Chicago Pres.
- Roos, S. A. Iedema J. and Miedema, S. (2004). Influence of maternal denomination, God concepts, and child-rearing practices on young children’s God concepts. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 43(4), 519-535.
- Ruchgy, W. J. (2004). *The relationship of mental representation of God to levels of faith development* (Unpublished Doctoral Thesis). The University of Detroit Mercy, Detroit, Michigan.
- Selçuk, Z. (1997). *Eğitim psikolojisi*. Ankara: Pegem Yayınları.
- Sinanoğlu, A. (2005). *Kelam tarihinde Tanrı tasavvurları*. Ankara: Avrasya İlahiyat.
- Sohn, L. E. (1985). *God concepts in children: Beliefs about the attributes of God and implications for Lutheran curriculum and instruction* (Unpublished Master Thesis). Marquette University The Faculty of the Graduate School, Milwaukee, Wisconsin.
- St. Clair, M. (2004). *Human relationships and the experience of God*. Oregon: Wipf and Stock Publishers.
- Şafak, Ş. (2006). *6-11 yaş çocukların Allah ve peygamberden istek ve beklentileri* (Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Takriti, R. A., Barrett, M. & Buchanan-Barrow, E. (2006). Children’s understanding of religion: Interviews with Arab-Muslim, Asian-Muslim, Christian and Hindu children aged 5-11 years. *Mental Health, Religion and Culture*, 9, 29-42.
- Topaloğlu, B. (2006). *Allah inancı*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM).
- Türk Dil Kurumu (TDK) Güncel Türkçe Sözlük. (2018). Allah maddesi. 13 Mart 2018 tarihinde http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5aa76f6a880cf8.22345200 adresinden erişildi.
- Tütüncü, M. (1987). *Çocukta duygu ve heyecan eğitimi*. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 4, 265-284.
- Vergote, A. (1978). Çocuklukta din (Çev. Erdoğan F.), *A.Ü.İ.F.D.*, XXII, 315-329.
- Vergote, A. (1999). *Din, inanç ve inançsızlık* (Çev. Uysal, V.). İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Vianello, R., Carraro, G. C. & Lis, A. (1978) L’immagine Della Divinita e L’assimilazione Della Nozioni Religiose Bambini Istituzionalizzati. *Orientamenti Pedagogici*, 4, 630-643.

- Vienello, R. T. & Kalevi, R. D. (2000). Çocukların dini kavramları (Çev. İlhan, Y.). *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 7, 403-444.
- Yavuzer, H. (2001). *Eğitim ve gelişim özellikleriyle okul çağı çocuğu*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Yavuz, K. (1983). Çocukta dini duygu ve düşüncenin gelişimi. Ankara: Boğaziçi Yayınları.
- Yıldırım, A. & Şimşek H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (9. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldız, M. (2007). Çocuklarda Tanrı tasavvurunun gelişimi. İzmir: İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Yıldız, M. & Arık, R. S. (2011). The image of God in children's compositions, *Journal of Islamic Research*, 4, 254-278.
- Yin, R. K. (1985). *Case study research: Design and methods*. Beverly Hills, CA: Sage Publications.